

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻՆԵՐԸ ՍՊԱՆԻՈՅ ԵՒ ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ (ԺԷ.-ԺԸ. ԴԱՐԵՐ)¹

ԺՁ. դարուն, Սպանիա եւրոպական ամենէն հեղինակաւոր ու զօրեղ պետութիւնն էր՝ երեք ցամաքամասերու վրայ տարածուած, որուն հմայքն ու ազդեցութիւնը յարատեւած են գրեթէ երկու դար եւ որուն ծայրամասերը կը կազմէին Փիլիպեան կըղզիները՝ Ծայրագոյն Արեւելքի մէջ, ամերիկեան ցամաքամասը՝ Ծայրագոյն Արեւմուտքի մէջ: 1634-1640ին շարադրուած իր ժա-

1 Ուսումնասիրութեան մեկնակէտը հանդիսացած է “A Far West Story: Nor Jughayetsis in Spain and America” խորագրեալ գեկուցումը, ներկայացուած՝ “The Armenian Community of New Julfa, Iran, 1604-2004” միջազգային գիտա-ժողովին, Գալիֆորնիոյ համալսարան, Լոս Անճելըս, 14-16 Նոյեմբեր, 2003ին, որուն թարգմանութիւնը լոյս տեսած է Թեհրանի մէջ. տե՛ս ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ, Վ., Նոր Զուղայէն մինչեւ Սպանիա եւ Հարաւային Ամերիկա (ԺՁ.-ԺԷ. դարեր), ի «Հանդէս», Փետրուար 2004, էջ 14-18: Այդ գեկուցումէն բխած է սոյն յօդուածին սպաներէն տարբերակը (MATIOS-SIAN, V., *Armenios en España e Hispanoamérica (siglo XVII y principios del siglo XVIII)*, *Լրաբեր հասարակական գիտութիւններ*, 1, 2008, էջ 130-139. Առաջին տարբերակ՝ idem, *Armenios de Irán en España y Sudamérica en los siglos XVII y XVIII*, *Transoxiana*, 12, 2007. www.transoxiana.org/12/matiossian-armenia-america.php), որմէ ծագում առած է անգլերէնը՝ վերամշակուած (idem, *A Far West Story: From New Julfa to Spain and South America, in Armenian Communities of Persia/Iran: History, Trade, Culture*, HOVANNISIAN, R. G. (ed.), Costa Mesa (California), 2021, p. 201-218): Տե՛ս նաեւ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ, Վ., *Հատկանշական Ամերիկա, ի Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն (միջնադարէն մինչեւ 1920-ական թթ.)*, ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ, Վ. – ԱԻԱԳԵԱՆ, Ք. – ԹԱՋԻՐԵԱՆ, Է. (խմբ.), հտ. Գ., Երեւան 2013, էջ 294-300: Ներկայ գրութեան մէջ դարձեալ զանազան յաւելումներ եւ ճշդումներ կատարած ենք՝ նորայայտ տուեալներու լոյսին տակ:

մանակագրութեան մէջ, Գրիգոր Դարանաղցի դատապարտող էջեր գրած է Նոր Զուղայի վաճառականներու ընչաքաղց բարքերուն մասին: Անոնք, «տարածեալ ընդ ամենայն երեսս յերկրի՝ որպէս զմարախ կամ որպէս զցին», հասած էին «մինչեւ ի ծագս աշխարհաց անծանօթից, որպէս զփոշի ցիր եւ ցան եղեալք»²: Ժամանակագրին կողմէ յիշուած վաճառականներու տարածման սահմանները ընդգրկած էին արեւմուտքէն «յամենայն աշխարհս Ֆրոանգաց» մինչեւ արեւելք՝ «մինչեւ ի Չինն եւ Մաչինն»³, բայց ԺԷ. դարու երկրորդ կէսին, Նոր Զուղայի առեւտրական ցանցին սահմանները արդէն կը զուգադիպէին սպանական կայսրութեան ծայրամասերուն:

Արդարեւ, այդ ժամանակ անոնք սովորական ներկայութիւն էին Փիլիպեան կղզիներու մայրաքաղաք Մանիլայի մէջ, ուրկէ Խաղաղականի վրայով կը կատարէին «մեծ ցատկ»ը դէպի Աքափուլքօ նաւահանգիստը՝ Նոր Սպանիոյ (Մեքսիքոյի) մէջ⁴: ԺԷ.

2 Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, ՆՇԱՆԵԱՆ, Մ. վրդ. (հրտ.), Երուսաղէմ 1915, էջ 457-458:

3 Անդ, էջ 457:

4 Հայոց ներկայութեան մասին Մանիլայի մէջ, տե՛ս Sebouh David Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, Berkeley, New York, and London 2011, p. 58-67. ZAPATERO, A. B. - LAMIKIZ, X., *Presencia de una diáspora global: comerciantes armenios y comercio intercultural en Manila, c. 1660-1800*, in «Revista de Indias», 262, 2014, p. 694-722: Այդ «մեծ ցատկ»ը միայն առեւտրականներուն յատուկ չէր: Սպանացի կղերական Փետրոյ Գուպերոյ Սեպաստիան (Pedro Cubero Sebastián, 1640-1697) 1671ին Ասիա եւ Արեւելեան Հնդկիկ ուղարկուած է իրրեւ առաքելական քարոզիչ Հաւատաստութեան կողմէ: Ռուսաստանէն անցնելով, Կասպից ծով մտնած է, իջնելով Դերբենդ: «Երկու Հայաստանները» (թրքական եւ պարսկական, պետք է ենթադրել) շրջելէ եւ Պարսկաստան շրջագայելէ ետք, Օրմուզէն մեկնած է Հնդկաստան, ու անցնելով Մալաղայի թերակղզին, հոլանտացիներու կողմէ քանտարկուած է եօթ ամիս: Ազատ արձակուելով, Նոյեմբեր 1677ին մեկնած է Մանիլա, ուրկէ ճամբայ ելած է դէպի Աֆափուլքոյ: Այնուհետեւ, Մեքսիքոյի ներքին ճանապարհները կտրելով, հասած է Վերաքրուզ՝ Ատլանտեան ովկիանոսի մուտքագիստը, ուրկէ ուղեւորուած է Սպանիա՝ Գաթիս («Bibliografía española de las Islas Filipinas (1523-1810)», in «Anales de la Universidad de Chile», tomo C, enero-junio 1898, p. 227):

դարու երկրորդ կեսին, հայ վաճառականները ամերիկեան ու ասիական առեւտուրի ծաւալուն փոխառնչութեան նշանակալից դերակատարներ դարձած են⁵: 1699ին, Ղուկաս Վանանդեցիի «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոց եւ դրամից բոլոր աշխարհի» առեւտ-րական ձեռնարկը հոլանտական եւ ֆլամանական ոսկեայ հարիւր մարքի կամ արծաթի հարիւր քաշի արժէքը «Հիսպանիայ»ի մէջ 107 մարք կը նշէր, իսկ 87 մարք՝ «Նոր Հիսպանիայ»ի պարագային⁶:

Հայ վաճառական Փեդրոյ Սարադի (Pedro Saradi, նաեւ՝ Zárate Quiano, Quixano, հաւանաբար Պետրոս դի Սարհատ) Հնդկաստանի եւ Փիլիպեաններու ճամբով Աքափուլքոյ հասած էր 1722ին եւ հաստատուած՝ Մեքսիքոյ քաղաքը: 1731ին դատական հետապնդումի ենթարկուած էր Հաւատաքնութեան կողմէ՝ հերետիկոսութեան (այսինքն՝ ոչ-կաթողիկէ ըլլալու) մեղադրանքով, սակայն ազատ արձակուած: Ըստ 1723-1730 տարիները ընդգրկող դատական գործի վարոյթին, երեք ուրիշ հայեր կ'ապրէին երկրին մէջ: Անոնց շարքին էր 46ամեայ Domingo Giraganian (Gieraganes, Guieraganes) անունով դոմինիկեան կրօնաւորը, որ պարսկական Հայաստանէն ժամանած էր Մեքսիքոյ՝ Փիլիպեաններու եւ Աքափուլքոյի ճանապարհով, իր մեծաւորներուն հրահանգով հաստատուած ըլլալով Եռքաթան՝ երկրի հարաւակողմը⁷: 1730ա-

5 St'ua REVIRIEGO, José Miguel Herrera, *Flujos comerciales interconectados: el mercado asiático y el americano durante la segunda mitad del siglo XVII*, in «Historia Mexicana», 2, 2016, p. 495-553:

6 ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ, Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոց եւ դրամից բոլոր աշխարհի, Ամսթերտամ 1699: Այս գիրքէն բոլոր մէջբերումները կատարած ենք «Հայկական բուանշային գրադարան»ի առցանց հրատարակութեան (digilib.aua.am/book/171/Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոց եւ դրամից բոլոր աշխարհի), որուն կը յղենք այսուհետեւ:

7 CHARLES F. NUNN, *Foreign Immigrants to Early Bourbon Mexico 1700-1760*, Cambridge, 1979, p. 45, 131. ASLANIAN, S., *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, p. 62. ZAPATERO - LAMIKIZ, *Presencia*, op.cit., p. 715-716: Այս ուսումնասիրութեան ընթացքին, փորձած ենք ըստ կարելոյն բացայայտել սպաներէն կամ սպանացած անուններով յիշուած հայերու բուն անունները, թէիւ երբեմն աղբիւրներուն յիշած անունները տուած ենք նոյնութեամբ՝ հայկական գուգահեռ մը առաջարկելու անկարելիութեան առջեւ գտնուելով:

կան թուականներուն, առնուազն երեք թէ չորս ջուղայեցի վաճառականներ այցելութիւն կատարած են Աքափուլքոյ՝ Մանիլայի նաւու (Manila Galleon) միջոցով⁸:

ՍԵՒԻԼԼԱ

Նոր Զուղայի վաճառականները կը ճամբորդէին հակառակ ուղղութեամբ ալ՝ դէպի արեւմուտք, Սպանիա (Իսքանեայ, Հիսպանիա, Ասպանիա, Իսպանիա) հասնելով⁹ եւ պարագայաբար Ատլանտեան ովկիանոսը կտրելով: 1711ին, հայերէնագէտ Եռքիմ Շրոտէր «Գանձ արամեան լեզուի»ն հայ վաճառականներու այցելած վայրերու շարքին յիշած է «Զմիւռնիա, Կոստանդնուպոլիս, Մոսկուա, Արիսակելսկ, Լոնտոն, Ամսթերտամ, Վենետիկ, Հոռմ, Աւստրիոյ Վիեննա. Լուսիթանիոյ [Փորթուկալի. Վ.Մ.] եւ Սպանիոյ քաղաւորութիւնները, Ֆրանսա, Լեհաստան (...)»¹⁰:

Բնական էր, որ փոքր համրանք մը կայք հաստատէր Անտալուսիոյ շրջանի երկու գլխաւոր նաւահանգիստներուն՝ Սելիլայի եւ Գատիսի մէջ, թէեւ քանի մը հայեր նաեւ յիշուած են մայրաղաղաք Մատրիտի մէջ ժէ. դարու ընթացքին¹¹:

8 ASLANIAN, S., *The Circulation of Men and Credit: The Role of the Commenda and the Family Firm in Julfan Society*, in «Journal of Economic and Social History of the Orient», 2, 200, p. 143.

9 Սպանական կայսրութեան ժամանակաշրջանին, զանազան հայերու ներկայութիւնը արձանագրուած է Փիլիպպոս Գ. քաղաւորի օրերուն: St'ua FLORISTÁN IMIZCOZ, JOSÉ M., *Armenios en la corte de Felipe III de España*, in «Revue des études arméniennes», nouvelle série, 32, 2010, p. 165-199:

10 SCHRÖDER, JOHANN JOACHIM, *Thesaurus linguae Armenicae, antiquae et hodiernae*, Amsterdam, 1711, p. 371.

11 AGUILÓ Y COBO, MERCEDES, *Extranjeros en España (siglos XVI y XVII)*, Boston 2016, p. 8-9, (openarchives.umb.edu/digital/collection/p15774coll2/id/12485/rec/73): Նոյն դարու վերջերուն, ամբողջ տասնամեակ մը՝ 1683-1693ին, Թովմա եպս. Վանանդեցի Սպանիա (Սելիլա, Կրանտա, Գոմփոստելա), ինչպէս եւ Փորթուկալ (Լիզպոն) անցուցած է՝ դրամ հաւաքելով իր տպագրական ծրագիրներուն համար: St'ua ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, Հ. Ս., *Հայ տպագրութիւնը եւ Հոռմ (Ժէ. դար)*, Ս. Ղազար, Վենետիկ 1989, էջ 190-193, ԱՍԼԱՆԵԱՆ, Ս. Դ., «Reverendissimo in Christo Patris. յանձնարարական նամակներ, ցանցեր եւ շարժունակութիւն Թովմա Վանանդեցիի կեանքին մէջ (1677-1707)», ի «Հանդէս ամսօրեայ», 1-12, 2018, էջ 123-127:

Քրիստափոր Գոլոմպուսի առաջին ճամբորդությունների մեկնակետը ըլլալ է ետք, Սելիլյա վերածուած էր Ամերիկայի դարպասին, ուր հաստատուած էր սպանական նոր տիրոջ/թեւերուն հետ յարաբերութիւնները կանոնակարգող Առեւտրական Տունը (Casa de Contratación): 1590ին, Արեւմտեան Հայաստանէն դէպի Արեւմտեան Եւրոպա ուխտագնացութեան մեկնած Սարգիս արեղայ, Սելիլյա ժամանելով, արձանագրած է նոր Աշխարհի (նոր Հունտուստան) յայտնագործումին ցարդ ծանօթ առաջին հայերէն վկայութիւնը: Իր ուղեգրութեան մէջ, գրած է տասներկու յարկանի հինգ բեռնանաւերուն մասին՝ 500 նաւաստիներով, որոնք նոր Աշխարհի հարստութիւնը կը բերէին Սպանիա:

«Առջեւ քաղաքին մեծ գետ մը կայ, նաւեր շատ կանկնել է քաղաքըն իսթանպուլ, որ նոր Հունտուստան գտաւ: Տարին Ե (5) կամի կու գայ, ըստակ ու ոսկի կը բերէ: Այս այն ոսկին [եւ] արծաթ[ն] է, որ իմքն իրեն կու բուսանի, գարմանք բան է: (...) Նաւին մեծութիւնն ԺԲ (12) տապաղա [է], ԺԴ (14) տեղ առագաստ կու բանան. եկեղեցի կայ ի մէջն, պահեգ կայ ի մէջն, ջրհոր կայ ի մէջն՝ քար ու կիր պատած, անծրել որ գայ՝ ի մէջն կու լցվի, խաւափ կայ, պագագ կայ, ԵՃ (500) նաւավար կայ. Զ (6) ամիսն կու գայ կու հասնի Սիվիլիայ»¹²:

Շուտով հայերը առեւտրական գործը պիտի զարգացնէին քաղաքին մէջ: Ըստ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի հաւաքած նիւթերուն, 1599ին, Հայրապետի որդի Անտոնը յիշուած է Կրանատայի եւ Սելիլյայի առնչութեամբ: Սելիլյա ղրկած էր իր 23ամեայ որդին՝ Սիմոնը, սպանացի Ալվարէս Տաւիլայէն պահանջելու 600 ունիալի եւ այլ իրերու պարտքի մը հատուցումը: 1608ին, նաւարկութեան ընթացքին մահացած ոմն Ադամի որդին ու եղբորորդին, որոնք Վենետիկ կը գտնուէին, Անտոն Զուղայեցին նշանակած էին որպէս գործակալ ու անոր Սպանիոյ մէջ գոյքերուն պահանջատէր, իսկ 1623ին, Վենետիկէն Սուլթան Մոկացի Սպանիոյ եւ Ճենովայի մէջ ունեցած իր պարտքերուն հատուցումը կը խոստանար Բահսի Զուղայեցիին: Ոմն Լորենց Հայ, որդի

12 ԽԱՉԻԿԵԱՆ, Լ., Սարգիս արեղայի ուղեգրութիւնը, ի «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 3, 1970, էջ 143 (վերատպումը տե՛ս ԽԱՉԻԿԵԱՆ, Լ. Ս., Աշխատութիւններ, հտ. Ա., Երեւան 1995, էջ 310):

Մարտիրոսի, քսան տարի իբրեւ գործակալ աշխատած է Սելիլյայի մէջ (1617-1637)¹³:

Ըստ աւանդական կարծիքի, 1620ական թուականներուն հայազգի Juan Bautista Carrafa սկսած է ծխախոտի արտադրութեան առաջին գործարանը Սելիլյայի մէջ¹⁴: Սակայն, վերջերս ցոյց տրուած է, որ այդ շրջանին կը պակսին թէ՛ այդ անունով անձի մը գործունէութեան հետքը եւ թէ՛ նման արտադրութեան փաստերը, իսկ 1663-1671ին Սելիլյայի ծխախոտի մենաշնորհը վարող անձը Նափոլի ծնած Jorge Bautista Carrafaն էր¹⁵: Կարրաֆայի նախահայրերէն մէկը Ֆրեդերիկ Շիկամօրուս կայսեր հետ մասնակցած էր երրորդ խաչակրութեան եւ “Armenia la alta” (ամենայն հաւանականութեամբ՝ Լեոնային Կիլիկիա) ամուսնացած՝ կոմս Միրիջանի դուստր Ադելինայի հետ¹⁶: Հետաքրքրական է նշել, որ Կարրաֆա միջազգային առնչութիւններ չէ ունեցած եւ միայն 1664ին, սպանական հպատակութիւն ստանալէ ետք, իրաւունք ունեցած է Ամերիկայի հետ առեւտուր ընելու: Սակայն, վայելած է Սելիլյայի թատերական գործի ռահվիրաներէն՝ հայազգի Juan Batanesի (արդեօք Bartanes, Վարդա՞ն) բարեկամութիւնն ու օժանդակութիւնը¹⁷: Եթէ այս յարաբերութիւնը պարզ զուգադիպութիւն չէ, պէտք է մտածել, թէ իր հայկական ար-

13 ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Սիսական. տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Ս. Ղազար, Վեներտիկ 1893, էջ 458:

14 FERMÍN ARANA DE VARFLORA, *Compendio histórico descriptivo de la muy noble y muy leal ciudad de Sevilla metrópoli de Andalucía*, corregido y añadido por su autor, primera parte, Sevilla 1789, p. 83 (առաջին հրատարակութիւնը՝ 1766), որուն հետեւած է JUSTINO MATUTE Y GAVIRIA, *Anales eclesiásticos y seculares de la muy noble y muy leal ciudad de Sevilla*, vol. 1, Sevilla 1887, p. 195: Գործարանը քերելու կեդրոնացուցած ըլլալ քաղաքին մէջ արդէն գոյութիւն ունեցած կարգ մը աշխատանցներ: Տե՛ս JOSÉ MANUEL RODRÍGUEZ GORDILLO, *Historia de la Real Fábrica de Tabaco de Sevilla: sede actual de la Universidad de Sevilla*, Sevilla 2005, p. 19:

15 FRANCESC XAVIER BELVIS COSTES, *En torno a 'J.' Bautista Carrafa, primer fabricante de tabaco*, in «Tiempos Modernos: Revista Electrónica de Historia Moderna», 25, 2012, p. 10-14 (dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4420937):

16 Idem, p. 15-16.

17 Idem, p. 19.

մատները ԺԲ. դարու հեռավոր նախամօր հետ կապող անձը այդ յարաբերությունը հաստատած է հասարակաց ծագումի հողին վրայ, ինչ որ փաստերու կը կարօտի:

Սեւիլլա ԺԷ. դարուն իր ոսկեդարը պիտի ապրէր իբրեւ Սպանիոյ քաղաքային բարձրագոյն մշակոյթի տէր բնակավայրը¹⁸: 1699ին, Ղուկաս Վանանդեցի կը գրէր. «Սիվիլեայ, որ է մայրաքաղաք եւ մեծագնաց վանատեղի Հիսպանիոյ»: Կ'ենթադրենք, որ այստեղ «մայրաքաղաք» բառը յունարէն metropolis կը ներկայացնէր: Սեւիլլայէն հայերը Պարսկաստան կ'արտածէին Ամերիկայէն եկած արծաթը, որ անհրաժեշտ էր երկրի դրամի հատումին համար¹⁹:

Ըստ երեւոյթին, կարգ մը հայեր վաշխառութեամբ կը զբաղէին այլուր, ինչ որ դժգոհութեան պատճառ դարձած է, որուն առնչութեամբ յարուցուած են «գաղջ քրիստոնեայ» (cristianos tibios, այսինքն՝ հերձուածող կամ անբաւարար չափով կաթողիկէ) եւ թուրք սուլթանի լրտես ըլլալու մեղադրանքներ²⁰: Հակառակ

18 Սեւիլլայի հայկական հիմնաւորաց ներկայութեան մէկ խորհրդանշը կը կազմէ Վանի եպիսկոպոս Գեորգ Աստուածատուրը (Jorge Adeodato), որ Սպանիա եկած էր ողորմութիւն հաւաքելու եւ մահացած՝ Նոյեմբեր 1643ին: Անապական մարմինը թաղուած է Ս. Բիւզանդ (San Vicente) եկեղեցւոյ մէջ (DIEGO ORTIZ DE ZÚÑIGA, *Annales eclesiásticos y seculares de la muy noble, y muy leal ciudad de Sevilla, metrópoli de la Andaluzia, que contienen sus más principales memorias*, Madrid 1677, p. 451): Գերեզմանը անհետացած է 1874ին կատարուած նորոգութիւններու ընթացքին (ANTONIO DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Los armenios en Sevilla, Archivo hispalense*, 61-62, 1953, p. 194): Ներկայիս, միայն գերեզմանաքարը պահպանուած է:

19 KÉVORKIAN, *Le négoce international*, op.cit., p. 148: Շահ Սիւլէյման Ա.ի օրերուն (1666-1694), հայերը զբաղած էին արծաթի փոխադրութեամբ՝ Սեւիլլայէն մինչեւ Արեւելեան Հնդկիք, Պասրայի ճամբով, ուր 800.000 սելիլեան սկուդ (écus) կուտակած էին: Տե՛ս M. [Nicolas] de Sanson, *Voyage ou relation de l'état present du royaume de Perse*, Amsterdam 1695, p. 12-14:

20 ELOY MARTÍN CORRALES, *Cristianos orientales en Andalucía en la Edad Moderna*, տե՛ս JUAN JESÚS BRAVO CARO - JUAN SANZ SAMPELAYO, (eds.), *Población y grupos sociales en el Antiguo Régimen*, Málaga 2009, p. 980-981:

Պարսկաստանի հետ վերոյիշեալ կապին, Սեւիլլա ապրող հեղինակ մը՝ Ֆրանսիսկոյ տէ Կոտոյը (Francisco de Godoy), 1682ին լոյս տեսած «Բարոյա-քաղաքական Հերակլէսը» խորագրուած գործին մէջ, ի միջի այլոց անդրադարձած է հայերուն, պնդելով, որ անոնց առեւտրական գործունէութիւնը ամբողջութեամբ կը լեցնէր Սպանիոյ թշնամի պետութեան մը՝ Օսմանեան կայսրութեան գանձանակը: Այս պնդումին միակ ապացոյցը Alejandro Antares անունով տեղաբնակ հայու մը վկայութիւնն էր, որ Կոտոյէն 2.000 փեսոյի փոխառութիւն մը խնդրած էր՝ Լիզպոն մեկնելու համար, «ըսելով, թէ կ'ուզէր մեկնիլ՝ ձանձրացած ըլլալով անարդար կալանքէն, որուն զինք մատնած էր իր հայրեմակիցը՝ Abachim Bairac (Յովակիմ Պայրաք), աւելցնելով, որ եթէ զանոնք ունենար, պիտի նախընտրէր աղքատ ու դատերով ապրիլ Թուրքիոյ մէջ, քան հարուստ եւ դատավարութիւններով մեր Սպանիոյ մէջ, եւ եթէ ինք կարողանար խօսիլ Նորին Վսեմութեան հետ, պիտի յայտնէր թէ ինչո՞ւ իր թագաւորութեան կարելորդ էր, որ հայերու մուտքը միայն տարանցիկ կերպով արտօմէր»: Ըստ Կոտոյի, այս հայը յայտնած է իրեն:

«Այս հոդերը մեր ազգէն բոլոր ժամանողներս՝ Թուրքին [իւստի՝ օսմանեան սուլթանին. Վ.Մ.] հպատակ ենք, որուն հարկ կը վճարենք իբրեւ մեր հպատակութեան նշան: Հոն մեր հոդերը կառավարողները թուրք են, իրենց սովորութեամբ կը հագուինք, իրենց լեզուն կը խօսինք, երբ իրենց հոդերն ըլլանք՝ իրենց պէս կ'ապրինք, եւ երբ ձերինքն ըլլանք՝ այստեղի ձեռով կ'ապրինք: Այս բոլոր ներկուած կտաւները, գունաւոր վերմակները եւ այլ կերպասներ կը գնենք մաւրէն [մահմետականներ. Վ.Մ.], եւ ըլլայ տուրքով, ըլլայ իրենց հողերուն մեր դրկածով, ըլլայ որովհետեւ մեզմէ մեկուն մահով՝ իրենց դատաւորները կը մտնեն արձանագրելու մեր ունեցումները, եւ ըլլայ որովհետեւ պէտք է վճարենք ինչ որ կը գրենք մաւրէն, այն ինչ որ կը հանենք Սպանիայէն կ'երթայ մաւրին ձեռքը»:

Շարունակութեան մէջ, խօսակիցը բացատրած է, որ հայերու թիւը Սպանիոյ մէջ 500էն աւելի չէր, իսկ միջին եկամուտը 500 փեսոյ էր, որուն մեծ մասը կը խնայուէր: Յետոյ կը յայտնէ թէ քանի որ հայերը ազատօրէն կ'ապրէին Սպանիոյ մէջ, լաւ ծանօթ էին բոլոր քաղաքներուն ու գիւղերուն, նաւահանգիստներուն ու բնակավայրերուն: Այս պատճառով, աւելցուցած է.

«Անոնք, որոնց աշխատանքը լաւ ընթացած չէ կամ իրենց եկամուտը ծախսած են արատաւոր գործերու մէջ (որոնք քիչ չեն), չեն ուզեր վերադառնալ իրենց հողերուն առանց այն շահին, որ միւսները, քրքական ձեւով հագուած, [կ'ապահովեն] վերադառնալով մաւրերուն հետ որպէս ծովահէններ, ցոյց տալու իրենց գիտցած ելք ու մուտքերը: Այստեղէն հետեւող վնասները լաւ յայտնի են, եւ ոչ ոք կ'անգիտանայ Սպանիայէն ելլող դրամը՝ կալանաւորներու փրկագինին համար»²¹:

Այս բոլորը, անշուշտ, երկրորդող վկայութիւն մը չկայ, եւ կարելի է շինծու համարել, որ ինչ-ինչ հայեր իբրեւ ուղեցոյց ծառայէին թուրք ծովահէններու, բայց նմանօրինակ քաղաքական մեղադրանքներ հաւանաբար կ'արձագանգէին կամ կը շահագործէին ժողովրդային տրամադրութիւնները եւ, ի հետեւումն, 26 Փետրուար, 1684ին, Կարոլոս Բ. թագաւորը (1665-1700) հրամայած է հայոց արտաքսումը Սպանիայէն: Արքայական երկարաշունչ հրովարտակը կը սկսէր այսպէս:

«Կը հրամայէ թագաւորը, Տէրը մեր, որ մեր արքունիքին եւ այս թագաւորութեանս որեւէ այլ քաղաք, գիւղ եւ վայր գտնուող բոլոր հայերը դուրս գան անոնցմէ այդ հրովարտակին հրապարակումէն վեց ամիս ետք, եւ որ յիշեալ վեց ամիսներուն ընթացքին կարենան ազատօտէն ծախել իրենց ունեցած ապրանքները...»²²:

Սեւիլլայի 1691ի մարդահամարին մէջ հայերու հետքը չըկայ, բայց հաւանական է, որ անոնք խուսափած ըլլան արտաքսումի հրամանէն: 1701ին, քաղաքի վաճառականներու 17 արհեստակցական միութիւնները դիմում մը ներկայացուցին քաղաքապետարանին, խնդրելով առեւտուրի վերականգնումը, որուն անկումը կը վերագրուէր օտարականներու մրցակցութեան: Անոնց շարքին յատկապէս կը յիշատակէին յոյներն ու հայերը, «որոնք խանութներ կը հաստատէին եւ առեւտուր կ'ընէին ու աշխարհը կը խաբէին, ինչպէս յայտնի է», պնդելով, որ «քանի մը օր առաջ, այս քաղաքէն մէկը ելաւ, որ աւելի քան տասներկու հազար փետոյ տա-

21 FRANCISCO DE GODOY, *El Hércules ethico – político*, Sevilla 1682, p. 121, տե՛ս DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Los armenios*, op.cit., p. 192-193:

22 Հրովարտակին ամբողջական բնագիրը տե՛ս SOPRANIS, *Los armenios*, op.cit., p. 304-05:

րաւ իր հետ, եւ այս եւ ուրիշներ իրենց երկիրը կը տանին ո՛չ թէ որեւէ բարի գործ ընելու Սուրբ Տան, այլ օգուտ բերելու Թուրքիոյ, որուն հպատակը կ'ըսեն ըլլալ»: Այս պնդումը, որ կը կրկնէր Կոտոյի 20 տարի առաջ ըսածը, կ'ամրապնդուէր վերջինիս գրութեան յիշատակումով: Դիմումը կը յայտնէր նաեւ, թէ Կոտոյի գրուածը հիմք եղած էր արտաքսման հրովարտակին²³:

Այսուհանդերձ, ԺԹ. դարուն հայերու հետքերը կը թուին կորսուած ըլլալ: Երբ 1757ին Ֆեռնանտոյ Զ. թագաւորը (1746-1759) յոյներու եւ հայերու արտաքսման նոր հրովարտակ մը հրապարակած է, անոնց ներկայութիւնը Սպանիոյ մէջ արդէն անցեալի երեւոյթ էր²⁴:

ԳԱՏԻՍ

Սարգիս արեղայի այցելութեան տարիներուն, Գատիսը դարձած էր Սպանիոյ այլընտրական նաւահանգիստը: 1580-1640ին, Սպանիոյ եւ Փորթուգալի միացեալ թագաւորութեան ժամանակ, հայերը Պարսկաստանէն մետաքս կը փոխադրէին հոն²⁵: Գատիս տիրական դիրք ստանձնած է ԺԷ. դարու երկրորդ կէսին, երբ անոր անցած է Սեւիլլայի մէջ կեդրոնացած անդրովկիանոսեան առեւտուրը:

1660ի Ամանորին «ի քաղաքն Կալիս արկաթ գցեցինք», գրած է վաճառական Զաքարիա Ագուլեցի, որ տասնօրեայ կեցութիւն

23 DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Los armenios*, op. cit., p. 190-191.

24 Idem, p. 196.

25 ԽԱԶԻԿԵԱՆ, Շ., *Նոր Զուղայի հայ վաճառականութիւնը եւ նրա առեւտրատնտեսական կայքերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում*, Երևան 1988, էջ 18: Ֆեռնան Պրատէլ յիշած է 1601ին Կոայէն ժամանած հայ մը՝ Jorge da Cruz (FERNAND BRAUDEL, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, vol. II, New York, 1982, p. 156), սակայն Սեպուհ Ասլանեան վերջերս նշած է, որ Փրանսացի պատմաբանին վկայակոչած Դեկտեմբեր 1601 թուակիր փաստաթուղթը միայն յիշած է ոմն «Jorge de nacion Armeno» («Գէորգ՝ ազգով հայ»), որ անծանօթ պատմաագնորով բանտարկուած էր Գատիսի մէջ (ASLANIAN, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, op. cit., p. 263):

մը ունեցած է Գատիսի մէջ, ուր Ջրօրհնէքը նշած է Յունուար 6ին²⁶: Աշխարհագրական հեռաւորութիւններու իր նկարագրութեան մէջ, ան ներածած է հետեւեալ ակնարկութիւնը Սպանիոյ մասին.

«Դարցեալ Պուոտուկալոյ չուրի Իսպանիայ ի ֆաղաֆն Կալիս իգ [26] լէյգ այ, գերայ Թէսիլու ջուր, խորակ վեր կունին մինչի աստ. այլ դուրս գնալէ տէղ չկայ: Դարցեալ Ժէյգիդունի նաւերն Կալիս կու բառնան, Կալիս կը դադարկացընեն. այլ տէղ չկայ. այս ֆաղաֆըս Իսպանուի այ, մեծ կղզի է»²⁷:

Գատիս, անշուշտ, տեղադրուած է թերակղզիի մը եւ ո՛չ թէ կղզիի մը վրայ: Ժէյգիդունի իւրայատուկ անուանումով կոչուած է Ամերիկան՝ Ատլանտեան ովկիանոսի ակնարկութեամբ: Գէորգ դպիր Պալատեցիի պարսկերէն-հայերէն բառարանը (1826) պարսկերէն Ժէյ բառը սահմանած է իբրեւ «ջրշիջ՝ ուր կուտակի ջուր», իսկ տիւնեա (տոնեա) իբրեւ «աշխարհ»²⁸:

Թէեւ որոշ սպանացի հեղինակներ Գատիսի հայկական դաղթօճախին ծագումը թուագրած են Ժ.Չ. դարուն, սակայն, ըստ քաղաքի դիւաններուն, հայերը մնայուն կերպով ներկայ եղած են 1664էն սկսեալ²⁹: Վերջին տարիներուն, սակայն, երեւան եկած է տասնամեակներէ ի վեր տնտեսական դժուարին կացութեան մատնուած սպանական թագաւորութեան կողմէ 1662ին կատարուած դիմումը երկրի վաճառականներուն՝ դրամական նուէրներով օժանդակելու Ամերիկա մեկնող նաւատորմիդներու ծախսերուն: Նուիրատուներու ցանկին 53 առ հարիւրը կազմած են 125 օտար, մեծամասնութեամբ՝ մեծաքանակի վաճառականներ, որոնց շարքին եօթը հայեր 1700 արծաթեայ ռէալ տրամադրած են³⁰: Պէտք է ենթադրել, ուրեմն, որ այս նուիրատուութիւնը

թիւնը պատահաբար եղած չէ, այլ հայերը արդէն հաստատուն ներկայութիւն ունէին այդ թուականէն առաջ: 1676ին, Գատիսի Ֆրանսայի հիւպատոսը իր կառավարութեան կը ղրկէր Սպանիոյ մէջ օտարականներու առեւտուրին նուիրուած տեղեկագիր մը, հաղորդելով, որ թէ՛ Գատիսի եւ թէ՛ Սեւիլլայի մէջ «կը ծախուին եւ կ'առաքուին ապրանքներու ամենամեծ քանակները (...) մետաքսներ, բուրդեր, հիւսուածեղէններ, ոսկեայ եւ արծաթեայ ժամեակներ, երկաթեղէններ, համեմունքներ, դեղեր, կերպասներ (...)» եւ թէ «նոյնպէս բազմաթիւ հայեր հոն հաստատուած են»³¹: Երկու տասնամեակ ետք, Ղուկաս Վանանդեցի յիշած է, թէ «Հիսպանիո՛ւ՝ ա՛ գինի, ձէթ, լիմոն, նարինջ, բուրդ, գէթուն, նուռն, թուզ, չամիչ եւ այլ բազում ինչ ապրիշումեղէն» (ընդգծումը մերն է):

Ժէ. դարու երկրորդ կէսին Սպանիոյ մէջ ծաղկած է Պալ-քաններէն գերեզմարուած թուրք ստրուկներու առեւտուրը՝ 7.143 հոգիի ընդհանուր գումարով, որուն մէջ ներգրաւուած են նաեւ Գատիս հաստատուած որոշ հայեր, ինչպէս Alejandro Midanle եւ Alejandro Domingo³²: Այդ ժամանակաշրջանին քաղաքը գործող առեւտրական ընկերութիւններուն քննութիւնը ցոյց տուած է, որ 108 ընկերութիւններէն 90ը, այսինքն՝ աւելի քան 80 առ հարիւրը, օտարականներու կը պատկանէին, իսկ անոնցմէ երկուքը չորս հայ գործընկեր ունէին³³: Կ'ենթադրենք, որ անոնցմէ մէկը Վենետիկ եւ Ալիկոռնօ (Լիվոռնօ) գործող Միրմանեան տան նոյն դարու վերջին քառորդին հիմնուած Գատիսի ճիւղն էր³⁴:

Հետաքրքրական է նշել, որ Գատիսը, հակառակ նաւահանգիստի զգեցած կարեւորութեան, միայն մէկ յիշատակութեան արժանացած է Ղուկաս Վանանդեցիի կողմէ, որ սիգուրաթի (ապահովագրութեան) արժէքի մասին արձանագրած է. «Իզմիր, Ըս-

26 Զաֆարիա Ագուլեցու օրագրութիւնը, Երեւան 1938, էջ 59:

27 Անդ, էջ 16: Թէսիլը հոլանտական Վատեն կղզեխումբի Թեֆսէլ կղզին է:

28 ՊԱՆԱՏԵՑԻ, ԳԵՈՐԳ ԴՊԻՐ, Բառարան պարսկերէն ըստ կարգի հայկական այբուբենից, Կ. Պոլիս 1826, էջ 141, 571:

29 HIPÓLITO SANCHO DE SOPRANIS, *Los armenios en Cádiz*, in «Sefarad», 14, 1954, p. 296-299.

30 MARÍA GUADALUPE CARRASCO GONZÁLEZ, *Comerciantes y casas de negocios en Cádiz (1650-1700)*, Cádiz 1997, p. 15.

31 Մէջբերումը՝ RAYMOND H. KÉVORKIAN, *Le négoce international des Arméniens au XVIIe siècle*, in KÉVORKIAN, R. H. (ed.), *Arménie entre Orient et Occident: Trois mille ans de civilisation*, Paris 1996, p. 149: Տե՛ս նաեւ CARRASCO GONZÁLEZ, *Comerciantes y casas de negocios*, p. 70:

32 ARTURO MORGADO GARCÍA, *La presencia turca en el Cádiz de la Edad Moderna*, in «Estudios: Revista de Historia Moderna», 36, 2010, p. 246-247.

33 CARRASCO GONZÁLEZ, *Comerciantes y casas de negocios*, p. 121-29.

34 ԱԼԻՇԱՆ, Միսակաւ, էջ 458:

տամայոյ, Զանթայ եւ Վէնէտիկ գնալն եւ գալն 7 եւ 8 էր: Մարչի-
լիայ, Ջէնուայ, Լիվոռնո գնալն եւ գալն՝ 6: Կադիս եւ Սիվիլիայ
գնալն եւ գալն՝ 3 կէս: Լոնդրայ գնալն եւ գալն՝ 2, նոյնպէս եւ
Համբորգ»:

«Գանձ չափոյ»էն այս բացակայութիւնը անբացատրելի կը
դառնայ «Սպանիոյ երկրին» 15 քաղաքներու մղոնաչափութեան
ցանկին մէջ, ուր փակագիծի մէջ աւելցուցած ենք անոնց արդի
սպաներէն անունները:

«Բարչէլոնու [Barcelona] ՚ի Սարագոզ [Zaragoza]՝ 52, Վալէնցու
[Valencia] ՚ի Թոլէդ [Toledo]՝ 56, Վալէնցու ՚ի Սիվիլիայ [Sevilla]՝
103, Գրանադու [Granada] ՚ի Կորդովայ [Córdoba]՝ 22, Մուրցիու
[Murcia] ՚ի Գրանադայ՝ 47, Սիվիլիու ՚ի Մալագա [Málaga]՝ 31, ՚ի
Լիզբոն [Lisboa]՝ 63 կէս, ՚ի Թոլէդ՝ 59: Սարագոզու ՚ի Բիլբաո [Bil-
bao]՝ 55, ՚ի Սեգովիայ [Segovia]՝ 66, ՚ի Սալամանկայ [Salamanca]՝
73: Վալլադոլիդու [Valladolid] ՚ի Թոլէդ՝ 53, ՚ի Մադրիդ [Madrid]՝
37 կէս, Մադրիդու ՚ի Թոլէդ՝ 14»:

Ինչպէս կը նկատենք, ցուցակը կ'ընդգրկէ Փորթուկալի
մայրաքաղաք Լիզբոնը, թէեւ Վանանդեցի տարբերած է Սպա-
նիան ու Փորթուկալը, գրելով, որ «Եւրոպայ, որ է՝ Ֆրանկստան՝
յարեւմտեան կողմանէ ցամաք հողումն ունի Սպանիայ, Փորթուգալն
եւ Փրանցայ»: Սակայն, եթէ ասիկա երկու երկիրները աշխար-
հագրական մէկ միաւոր համարելու փաստ է, թերեւս կարելի է
ենթադրել, որ վերի տեղեկութիւնները քաղուած են Սպանիոյ ու
Փորթուկալի միացեալ թագաւորութեան ժամանակի աղբիւրէ
մը:

Գատիսի փոքրաթիւ գաղթօճախի անդամներէն չափերը կը
թուին կաթողիկէ եղած ըլլալ: Սեպուհ Ասլանեան ջողայեցի
համարած է անոնց շուրջ 60 առ հարիւրը³⁵: Անոնք անդամակ-
ցած են Յիսուս Նազովրեցիի եղբայրութեան, որ սեփական մա-
տուռ ունէր Սուրբ Մարիամ (Santa María) եկեղեցւոյ մէջ, մերօ-
րեայ Սան Խուան տէ Տիոս հրապարակի մերձաւորութեամբ, ու-

35 ASLANIAN, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, op. cit., p. 77: Սեւի-
լիա, Գատիս եւ այլ սպանական քաղաքներէ անցնող կամ ապրող ուրիշ
հայ վաճառականներու անուններուն համար, տե՛ս Ալիշան, *Միսական*,
էջ 458:

րուն շրջակայքը, ըստ երեւոյթին, հայերը բնակութիւն հաստա-
տած են: Արդարեւ, թատերագիր Ֆրանսիսկոյ Պանսէս Գանտամոյ
(Francisco Bances y Candamo, 1662-1704) քաղաքին նուիրած է բա-
նաստեղծութիւն մը, ուր յիշած է «հայերէ շրջապատուած շեղակի
հրապարակը» (plaza al sesgo de armenios rodeada)³⁶:

Եկեղեցւոյ ու հայոց յարաբերութեան բնորոշ մէկ յիշատա-
կարանն են մատրան հոլանտական խճանկարները, զորս նուիրած
են Դաւութ, Պօղոս եւ Յակոբ Շաքարեան եղբայրները 1670-1679
թուականներուն, ինչպէս եւ եկեղեցւոյ մուտքին զետեղուած մը-
կերտութեան աւագանը հետեւեալ արձանագրութեամբ, զոր ըն-
դօրինակած ենք հրապարակուած լուսանկարէն. «ԱՅՍ Է ՅԻՇԱ-
ՏԱԿԸ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ / ՇԱՔԱՐԻ ՈՐԴԻ ԴԱՒԻԹԻՆ, ՊՈՂՈՍԻՆ [sic] /
ԵՒ ՅԱԿՈԲԻՆ, ԹՎ[Ա.ԿԱ.]Ն ՌՃԺԹ ԿԱԼԻՍ / DAVID ZUCAR 1670»³⁷:
Խճանկարներէն մէկուն սպաներէն արձանագրութիւնը կը յիշեց-
նէ, որ նուիրատուներն էին «David y Jacome/ y Paulus de Zucar/ de
Nacion / Armenio»³⁸:

36 ADOLFO DE CASTRO, *Colonia de orientales en Cádiz en los siglos XVII y XVIII*, in «Boletín de la Real Academia de la Historia», 11, 1887, p. 371.

37 BARKHOODARIAN, Sh., *Looking for Our Ancestors in Cadiz*, in «Ararat»,
Autumn 1984, p. 16: Շաքարեաններուն եւ Ամսթերտամի հետ անոնց կա-
պերուն մասին, տե՛ս ASLANIAN, *From the Indian Ocean to the Mediter-
ranean*, op. cit., p. 78: Յիսուս Նազովրեցիի մատրան նկարագրութեան հա-
մար, տե՛ս ԱՇՃՆԱՆ, Մ. Արք. *Հանդիպումներ*, Նիւ Եորք 1993, էջ 138-
148, ուր Շաքարը կարդացուած է «Ջաքար», իսկ Շաքարի որդի Յակո-
բի մականունը դարձած է «Ջաքարեան»: Մատրան հոլանտական խճան-
կարներուն եւ արձանագրութիւններուն ծաւալուն նկարագրումները
տե՛ս WILHELM JOLIET, *Die Geschichte der Fliese*, (www.geschichte-der-fliese.de/capilla_de_jesus_nazareno.html):

38 Մէջբերումը տե՛ս ԱՇՃՆԱՆ, *Հանդիպումներ*, նշ. աշխ., էջ 145: Գատիս
ծնած սպանացի պատմաբան Ատոլֆոյ տէ Գաստրոյ (1823-1898) միա-
ցուցած է եղբայրներէն երկուքը՝ David (Դաւութ) եւ Jacome (Յակոբ), եւ
ենթադրած, որ Zucar մականունը կրնայ այլափոխուած ըլլալ (Zücher >
Zucher > Zuchiri): Ան վկայած է, որ պատանեկան օրերուն, իր տարեկից-
ները՝ ըստ ժողովրդական աւանդութեան, սովոր էին Don Zuchiri կոչել
արտառոց կերպարանք կամ վարձագիծ ունեցող անձերը, ինչ որ թե-
րեւս երբեմնի հայկական ներկայութեան վերագրելի էր (CASTRO, *Colo-
nia de orientales*, op. cit., p. 371):

1684ի թագաւորական հրովարտակին դիմաց, որ հայերու արտաքսումը կը հրահանգէր, Գատիսի հայերը ձեռնածալ չեն նստած, այլ դիմումներ կատարած են՝ հրովարտակէն զերծ կացուցանուելու, պատճառաբանելով աւելի քան 20 տարի բնակութիւնը քաղաքին մէջ եւ անառարկելի քրիստոնեաներ ըլլալու իրենց հանգամանքը: Անոնք օգտագործած են Յիսուս Նազովրեցիի եղբայրութեան իրենց նուիրումը որպէս բարի վարուց վկայական եւ անոր ղեկավարներուն, ինչպէս եւ նորանշանակ թեմական առաջնորդին՝ Անթոնիոյ տէ Իպաուայի (1685-1690) ու կուսակալի զօրակցութիւնը: Ամիսներու աշխատանքը իր արդիւնքը տուած է 23 Յունուար, 1685ին, երբ թագաւորական ուրիշ հրովարտակ մը իրենց շնորհած է երկիրը մնալու իրաւունքը: Իբրեւ երախտագիտութեան ապացոյց, քաղաքի 12 հայ բնակիչներ վճռած են կատարել տարեկան նուէր մը եղբայրութեան, զայն ամրապնդելով նօտարական արձանագրութեամբ: Այդ տասներկու հայերը՝ Jacome de Zucar, Gregorio de Usan, Juan de Atiman, Juan Baupista de Toros, Pablos de Tateo, Juan de Sacharias, Geremias de Archi, Diego de Lazaro, Carlos de Pirzat, Safari de Achar, Lazaro Agabeque, Juan Baupista Jacome, խոստացած են տարուան ընթացքին մաքսատունէն անցնող ու իրենց պատկանող ապրանքի իւրաքանչիւր ծրարի դիմաց 1 փետոյ (8 ունալ) վճարել եղբայրութեան: 3 Յունիս, 1685 թուակիր երկարաշունչ փաստաթուղթը չորս հայատառ, մէկ պարսկերէն, եւ երեք լատինատառ ստորագրութիւններ ունի, որոնց կողքին վկայ մը ստորագրած է յայտնապէս անգրագէտ միւս վաճառականներուն անունով: Հայ ստորագրողներն են՝ «Jacome de Çucar, Յովանես դի Ջափարիա, Pablos Tateo, Գաբրիէլ դի Գրիգորի, Աղագար դի Աղաբեկ, Մկրտիչ դէ Թօրօս, Juan Baupista de Jacome, Խուտայվերի [պարսկերէն ստորագրութեան առընթեր], Pasqual de Pablos»³⁹: Ինչպէս ընթերցողը անմիջապէս պիտի նկատէ, նուիրատուներուն եւ ստորագրողներուն անունները բացայայտ եւ ցարդ անբացատրելի տարբերութիւններ ունին:

39 Փաստաթուղթի հրատարակութեան համար, տե՛ս SOPRANIS, *Los armenios*, op. cit., p. 309-13, ուր կան ընդօրինակութեան սխալներ: Բնագրին լուսանկարը հրապարակուած է վերջերս. www.facebook.com/ahp.cadiz/posts/2755439497869449: Նոյնութեամբ վերարտադրած ենք թէ՛ բնագրային անուններու եւ թէ՛ ստորագրութիւններու ուղղագրութիւնը:

Կարելի է ենթադրել, որ 1684-1685ին արտաքսումը կանխելու եւ ապա նուիրատուութեան նախաձեռնելու աշխատանքները գլխաւորած ու յաջողութեամբ պսակած ըլլայ լատինատառ ստորագրողներէն Շաքարի որդի Յակոբը (Jacome de Zucar)՝ մատրան երեք նուիրատու եղբայրներէն մէկը: Ալիշան յիշած է Gregorio de Usanը (Գրիգոր Ոսկան, 1685) եւ Յովհաննէս դի Ջափարիան (Յովհաննէս որդի Ջափարիայի, 1690)⁴⁰:

Յովհաննէս դի Ջափարիա ուղղակի ներգրաւուած էր 1701ին Գատիս կատարուած նօտարական արձանագրութեան մէջ, որուն ամփոփ նկարագրութիւնը կատարուած է վերջերս: Անոնց կցուած է արձանագրութեան կցուած հայերէն լիազօրագրին լուսանկարը, որմէ կատարած ենք հետեւեալ քաղուածքը: 7 Յունիս 1672ին, մահտեսի Եարդուլի որդի Ջափարիա, «ի յերկրէն Գողթնեաց եւ ի գեղջէն Դաշտիս», սարմայա (դրամագլուխ) տուած էր Յակոբջանի որդի Յովասափին, «որ տանէ այս բանացանէ», բայց այնուհետեւ, երբ Ջափարիա իզմիրէն կը ճամբորդէր Պարսկաստան՝ ճանապարհին սպաննուած էր աւազակներու կողմէ («պատահմամբ չարին Ջափարէն Ըզմրէն գալիս էր Աջամստան անգեալ էր ի ձեռն աւազակաց սպանել էին»), ըստ անոր ժառանգորդներուն կողմէ 8 Սեպտեմբեր 1699ին նոյն գիւղին մէջ ստորագրուած լիազօրագրին: Ջափարիայի տասնմէկ զաւակներէն չորս՝ երկու որդի (Օհանէս եւ Երեմիա) եւ երկու դուստր (Գուլխաթուն եւ Կատարինէ), մահացած էին մինչ այդ, իսկ Գուլխաթուն թողնուածի մը ունեցած էր: «Մեք Ջափարիային, կենդանի ուստեք եւ դստեքս եւ կողակից Ոսկիս լուաք թէ Յովասափն էլ Լիւռնա վաղջանվել ա եւ իւր կենդանութեամբն կտակ է արարեալ գոր ինչ կտակէ յետ մահվան հաստատ ունէ եւ Յովասափն ունէ [sic] ա կողակից անուն սորին Աղա Խանում եւ ք դուստր ունէ անուանք սոցին Եասաման եւ Մարթա եւ Ջափարիային էլ ա եխպայր էլ ունէ անուն տէր Ովանէս ի վաղուց ժամանակաց ամենայն ընչէ բաժանեն եւ մեք Ջափարի [sic] որդիք Աղամջանս եւ Ըստեփանս եւ

40 Ա.ԼԻՇԱՆ, *Միսական*, նշ. աշխ., էջ 458: 1690ին, Գրիգոր Ոսկան ազատագրած է երկու տարի առաջ գնած իր թուրք ստրկուհին, որ կաթողիկէ մկրտուած եւ María de Gregorio վերանուանուած էր (MORGADO GARCÍA, *La presencia turca*, op. cit., p. 252), հաւանաբար՝ իր ազատագրողին անունով:

դստեր՝ Եղիսաբեթ, Գայիանե եւ Գալալիա եւ կողակից Ոսկիս եւ քոռն Մարգարիտս, վե՛րի արարին վերայ Ջաֆարի որդի Մատաթիան որ գնա ի յերկիրն Ֆռանկաց գոր ինչ Յովասափն կտակ է արարեալ թէ իւր աղա Ջաֆարիային թէ իւր կողակցուն թէ իւր դստերացն եւ թէ իւր հոգոյն»։ Մատաթիան ներկայացուցիչ կարգելով Եւրոպայի մէջ, ընտանիքը որոշած է, որ Մատաթիա ստանայ երեք բաժին Յովասափի կտակէն, եւ Սողոմոն՝ մէկ բաժին։ Լիազօրագրի լուսանցքին վրայ ստորագրած են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Նահապետ Ա. (1691-1705), «որ Առաջնորդի եւ ամենայն գոլխարաւորաց [sic] վկայութեամբն տեսեալ եւ հաւանեալ կնքեցի», եւ 48 եկեղեցական ու աշխարհական այլ անձնաւորութիւններ, վկայելով անոր հարազատութեան մասին⁴¹։

20 Դեկտեմբեր 1701ին, լիազօրագիրը կցուած է նօտար Խուան Անթոնիոյ տէ Թոռէսի կազմած արձանագրութեան։ Ան «քարգմանուած է» (trasuntar) ոմն Jacome Enuncioի կողմէ, որ «ատոր համար ընդունակ անձնաւորութիւն է», քաղաքէն բացակայ եւրէջ Ֆեռնանտոյ տէ Ակիլարի փոխարէն։ Յայտնի չէ, թէ այդ անձը հայերէնի ի՞նչ իմացութիւն ունէր՝ նման գործ ստանձնելու համար։ Նօտարին առջեւ ներկայացած Ջաֆարիայի երկու որդիները՝ Մատաթիա եւ Սողոմոն, լիազօրագրով հաւաստած են իրենց իրաւասութիւնը՝ Յովասափի կտակակատար Յովհաննէս դի Ջաֆարիայէն ձեռք բերելու 1600 սկուտի պարտքը հօր նկատմամբ, որ յիշատակուած էր անոր կտակին մէջ։ Կտակակատարը վճարումը կատարած է նոյն միջոցին։ Նօտարը նշած է,

41 Հրապարակումը կատարած է Գատիսի գաւառական պատմական դիւանի տնօրէնը՝ Սանթիակոյ Սապորիտոյ Փինիէրոյ։ St'u SANTIAGO SABORIDO PIÑERO, *Un documento armenio en Cádiz (1701): La comunidad armenia gaditana en el siglo XVIII*, Cádiz 2020, p. 7-8 (www.juntadeandalucia.es/cultura/archivos_html/sites/default/contenidos/archivos/ahpcadiz/documentos/DD0920.pdf): Ծանոթանալով Ջաֆարիա Ագուլեցիի յիշատակումէն մեր յօդուածին մէջ (MATIOSSIAN, *Armenios en España*, op. cit., p. 134), Փինիէրոյ անհիմն կերպով նոյնացուցած է Նարդուլիի որդի Ջաֆարիան (Zacarias de Arguli) եւ Ջաֆարիա Ագուլեցին (Zakaria de Agulis) (Piñero, *Un documento armenio en Cádiz*, p. 11), քանի որ հայերէն վաւերաթուղթը ընթերցելու հնար ունեցած չէ, իսկ նօտարական արձանագրութիւնը "Arguli"ի անձնանուն կամ տեղանուն ըլլալը չէ բացայայտած։

որ ըստ թարգմանիչին, Մատաթիա եւ Սողոմոն «պարտ են յանձնել կանխիկ գումարը որ կը պատկանի իրենց մօր, քոյրերուն եւ քրոջ դստեր... ըստ ներմուծուած լիազօրագրին»⁴²։

Pablos de Tadeo (Պողոս որդի Թադէ(ոս)ի) 1695ին դարձեալ կ'երեւի իբրեւ թարգմանիչ՝ Pablo de Tadeos անունով, հայազգի Gregorio de Martínի (Ենթադրաբար՝ Գրիգոր դի Մարտիրոս) հետ ամուսնացած նախկին թուրք ստրկուհիի մը նօտարացուած արձանագրութեան մէջ⁴³։ 1708ին, արդէն վաթսուներեայ, Pablo Tadeo անունով, անլոյծ մնացած ոճի մը առնչութեամբ դատական մեղադրանքի ենթարկուած է այլ հայերու կարգին։ Արդարեւ, այրիացած աղախինի մը չորսամեայ որդին՝ Խուան Փաէս, անհետացած է Օգոստոս 1708ի վերջերուն եւ երեք օր ետք վերայտնուած՝ դաժան չարչարանքի ենթարկուած ըլլալու նշաններով։ Մահացած է իր կրած վէրքերէն 6 Սեպտեմբերին, հասցնելով յայտնել, թէ տանջանքի ենթարկուած էր Փոփուլոյ թաղամասի բնակարանի մը մէջ։ Դատական հետաքննութիւնը սկսած էր անոր մահէն առաջ եւ սկզբնապէս կեդրոնացած է այդ թաղամասը ապրող հայերուն վրայ, որոնցմէ հինգ հոգի ձերբակալուած են՝ Juan Nicolás, Maly Ulana, Pedro Torres, Manuel Zacarias եւ Pablo Domingo։ Վերջինը կ'ապրէր Pablo Tadeoի տունը եւ յայտարարած է կաթողիկէ դաւանանքին պատկանելիութիւնը, պնդելով, թէ աղքատացած վաճառական մըն էր՝ Լիզպոնէն ժամանած, որոշ ժամանակ Թանթիէր (Մարոք) եւ Ալիկոռն անցընելէ ետք, թէեւ հաստատող վաւերացութիւններ ներկայացուցած չէ։ Բոլոր կալանաւորները ազատ արձակուած են, քանի որ չէ բացայայտուած անոնց ստոյգ առնչութիւնը դէպքին հետ։ Ուրիշ երեք հոգի՝ Ybarz, Arzon եւ Pablo Tadeo, չեն ձերբակալուած իրենց վատառողջութեան պատճառով, բայց պարտադրուած են տնային կալանքի՝ մեծագումար տուգանքի մը սպառնալիքին տակ։ Pablo

42 PIÑERO, *Un documento armenio en Cádiz*, op. cit., p. 5-6։ Նօտարական արձանագրութեան իր ամփոփումին մէջ, հեղինակը կարգ մը աչքառու վրէպներ գործած է, որոնք մեծաւ մասամբ քնադրային սխալներու կրկնութիւնն ըլլալու են։ Անոնց շարքին պէտք է յիշել Յովասափի մահուան Մեսիմա (Սիկիլիա) տեղադրումը, Սողոմոն անունին Սիմոնի վերածումը, լիազօրագրի վկայողներու թիւի սխալ հաշուարկը (42), եւ այլն։

43 MORGADO GARCÍA, *La presencia turca*, op. cit., p. 248.

Tadeo յայտարարած է, թէ երեք կամ չորս ամիս առաջ վերադարձած էր Մարոքէն, մատնուած ըլլալով նիւթական դժնդակ պայմաններու, իբրեւ հետեւանք շօշափելի գումարի մը փոխատուութեան՝ նորոգ մահացած հայու մը⁴⁴:

1713ին, Գատիսի օտար բնակչութիւնը 773 հոգի կը հաշուէր, ներառեալ՝ 10 հայ⁴⁵: Քաղաքի հայերու վերջին հաւաքական յիշատակումը 1685ի Յիսուս Նազովրեցի մատրան նուիրատուութեան նորոգումն էր, որ տեղի ունեցած է 28 Յուլիս, 1726 թուակիր նօտարական արձանագրութեամբ⁴⁶: Այստեղ կ'արժէ յիշել Խուան Գլաթ Սեքանիչին (Juan Clat Secanichi), նաեւ ծանօթ Ֆրակելա (Fragela) անունով (1656-1756), որուն հայկական ծագում վերագրուած է կարգ մը հայկական եւ ոչ-հայկական աղբիւրներու կողմէ⁴⁷: Ան Դամասկոս ծնած էր ու Գատիս հաստատուած՝ 1683ին, եւ ծանօթ էր իր վաճառականական լայն կապերով Նոր Աշխարհի հետ ու հետագային՝ բարեսիրական գործունէութեամբ: Սակայն՝ ըստ էութեան, յունական եւ իտալական ծագում ունէր⁴⁸:

Շահեկան է դիտել տալ, որ 1700-1800 ժամանակաշրջանին, 63.383 կտակներ արձանագրուած են նօտարներու կողմէ, իսկ օ-

44 ARTURO MORGADO GARCÍA, *El asesinato del niño Juan Páez (Cádiz, 1708)*, in *Sucesos curiosos en la Andalucía del Antiguo Régimen*, Sevilla 2009, p. 135-149: Եթէ պատահականութեան արդիւնք է, կարելի է ենթադրել, որ Ժ. դարու կեսերուն իբրեւ Միքմանեան տան Գատիսի գործակալ յիշուած Պոդոս որդի Թադէին (Ա.Լ.ԾԱՆ, Սիսական, Գլ. աշխ., էջ 458) գաւակն էր այս Թադէ որդի Պոդոսին (Pablo Tadeo, Pablo de Tadeos, Pablos de Tadeo):

45 MANUEL BUSTOS FERNÁNDEZ, *Cádiz en el sistema atlántico: La ciudad, sus comerciantes y la actividad mercantil (1650-1830)*, Madrid 2005, p. 106, 114.

46 SOPRANIS, *Los armenios*, op. cit., p. 308.

47 ÁLVARO PICARDO Y GÓMEZ, *Paseo alrededor de un plano antiguo de Cádiz*, Cádiz 1952, p. 25, DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Los armenios*, op. cit., p. 196, ՄԱՎԵԱՆ, Վ., *Անկապ օրագիր*, Երուսաղէմ 1968, էջ 161. ԱՐԱՄԵԱՆ, Ա. Գ., *V-XVII դդ. հայ-իսպանական պատմամշակութային կապերի պատմութիւնը*, ի «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 8, 1990, էջ 39:

48 Տե՛ս MANUEL BUSTOS FERNÁNDEZ, *Los comerciantes de la carrera de Indias en el Cádiz del siglo XVIII (1713-1775)*, Cádiz 1995, p. 225-26:

տարներու պատկանած է 12 առ հարիւրը (7.613): Հայերու կողմէ գրուած են 18 կտակներ (ընդհանուր գումարին չնչին համեմատութիւն մը՝ 0,0002 առ հարիւր), ինչ որ յաւելեալ ապացոյց է, թէ զաղթօճախին մեծամասնութիւնը ժամանակաւոր բնակութիւն հաստատած է քաղաքին մէջ⁴⁹: Դժբախտաբար, այդ կտակներուն ցանկը եւ անոնց բնագրերը կը մնան չհրապարակուած: Գրողներէն մէկը եղած է Յովհաննէս դի Զաքարիան, որուն կտակին մէջ յիշուած է Սիւնիքի Շրվենանց գիւղը ծնած ըլլալը, ինչպէս եւ այն, որ կը ցանկար թաղուիլ Ս. Մարիա եկեղեցւոյ Յիսուս Նազովրեցիի մատրան մէջ⁵⁰:

ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

Նոր Զուղայի առեւտրական վարժարանի ուսուցիչ Կոստանդ Զուղայեցի 1687ին հեղինակած ու մինչեւ վերջերս անտիպ մնացած «Աշխարհաժողով»ը կարեւոր աղբիւր մըն է քաղաքի առեւտուրի պատմութեան համար: Զեռնարկը ցանկագրած է ջուղայեցի վաճառականներու այցելած վայրերուն կշիռները, չափերը, դրամական միաւորները եւ օրէնքները: «Որ յարեւելից գնամք ի յարեւմուտ», գրած է հեղինակը, «կալցուք (...) Ասպանիա եւ Ենգիդունի երկիրը, որ ոսկին տեղն դուրս գկոյ»⁵¹: Ենգիդունի տարբերակն էր արաբական Yenki Duni(a) «Նոր Աշխարհ» բառակապակցութեան, զոր քաղղէացի կաթողիկէ կրօնաւոր իլիաս պին Հաննա ալ-Մաւսուլի, օգտագործած է 1680ական թուականներուն շարադրած՝ Եւրոպայի եւ սպանական Ամերիկայի նուիրուած իր ուղեգրութեան մէջ⁵²: Քանի մը տասնամեակ ետք,

49 JUAN JOSÉ IGLESIAS RODRÍGUEZ, *Mecanismo de integración y promoción social de los extranjeros en las ciudades de la Andalucía atlántica*, in DAVID GONZÁLEZ CRUZ ÁRBOL (ed.), *Represión, tolerancia e integración en España y América: extranjeros, esclavos, indígenas y mestizos durante el siglo XVIII*, Madrid 2014, p. 176-77:

50 Idem, p. 184.

51 ԿՈՍՏԱՆԴ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ, *Աշխարհաժողով*, ԲԱՆԴԱՐԵԱՆ, Ս. (աշխ.), Երևան 2021, էջ 106: Զուղայեցիի ձեռնարկին մասին, տե՛ս ASLANIAN, *The Circulation of Men and Credit*, op. cit., p. 137-138:

52 RAMÓN E. DUARTE, *Producing Yeni Dünya for an Ottoman Readership: The Travels of Ilyas bin Hanna al-Mawsuli in Colonial Latin America, 1675-1683*, in

մատենագիր Աւետիք Տիգրանակերտցի՝ ակնարկելով Ամերիկայի յայտնագործումին, գրած է, թէ «սա է ներքոյ աշխարհիս՝ հակոտնեայ մեզ եւ մեծ է քան զերիս մասունս, որ այս աշխարհիս քաժինն, որոց տիրէ արքայն Սպանիացոց եւ կոչէ Նեկի Տիւնեայ, որ է Նոր Աշխարհ»⁵³:

Ամերիկայի յայտնագործութեան առաջին օրերէն, Սպանիա աշալուրջ հետեւած է, որ օտարականները առեւտուր չընեն, բնակութիւն չհաստատեն կամ պաշտօն չվարեն Նոր Աշխարհի մէջ, ուր 1505ին, Սելիլլայի Առեւտրական Տունը (Casa de Contratación) արգիլած է անոնց մուտքը: Արգելքը տարածուած է նաեւ ոչ-«գտարիւն» սպանացիներու (այսինքն՝ 1492ի արտաքսման հրովարտակէն խոյս տուած այն հրեաները կամ մաւրերը, որոնք կաթողիկէ դաւանանքը ընդունած էին) զաւակներուն ու թոռներուն վրայ: Արգելքին վերահաստատումը 1538ին խօսուին փաստ է, որ բաւարար եղած չէ անցանկալի տարրերու ներթափանցումը կասեցնելու: Առեւտրական զարգացման անհրաժեշտութիւնը պարտադրած է տեղական իշխանութիւններուն, որ աչք փակեն խախտումներուն առջեւ: Օտարականներու ներկայու-

ALBRECHT CLASSEN (ed.), *East Meets West in the Middle Ages and Early Modern Times: Transcultural Experiences in the Premodern World*, Berlin and Boston 2013, p. 700.

- 53 Մէքսիկումը՝ ԶՈՒԱՆԵԱՆ, Պ., *Տէր Եղիշէ Սարգանկացու Հրոյ Երկիր «Ճանապարհորդութեան» հայերէն նորայայտ քարգմանութիւնը*, ի «Համդէս Ամսօրեայ», 2002, 1-12, էջ 111: *Ենգիդունի* բառին գործածութիւնը անսովոր չէր ԺԵ.-ԺԸ. դարերուն: Կ'արժէ յիշել Սայաթ-Նովայի «Դիպա ու ենգիդունիա, զարբար ու զար իս, գովելի» տողով սկսող տաղը (ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱ, *Խաղեր (Դիպատար ժողովածու)*, Երևան 2003, էջ 42): Այստեղ, «Ենգիդունիա» բառը նկատուած է Հարաւային Ամերիկայէն՝ քերես փոքրակալացիներու կողմէ Միջին Արեւելք ներածուած «արժեքաւոր հիւսուածեղէն» կամ «ոսկի» (հմմտ. քրքերէն yeni dünya «նորաձեւ քան մը, կամ քանի մը նոր տեսակ» (CHARLES DOWSETT, *A Song By Sayat'-Nova*, in «Raft», vol. 1, 1987, p. 35, որ Սայաթ-Նովայի «Ենգիդունիա» բառը մէքսիկացի է «Ենգի դունիս» ձեւով): Աշուղին «Ենգիդունումն գոյացած՝ Փոսնգըստանու գուրձ է լաւ» տողը քրքերէն տաղի մը մէջ (ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱ, *Խաղեր*, էջ 127) յստակօրէն Նոր Աշխարհի անունին կ'արձագանգէ:

թեան ու ազդեցութեան տարածման լաւագոյն ապացոյցը այն է, որ 1629ին արգիլուած է, որ ոչ-սպանացիները հանրային պաշտօններու նշանակուին Ամերիկայի մէջ: Արքունիքին կազմած «Հնդկաց Օրէնքներու Համահաւաք»ը (Código de Indias) 1680ին կըրկին վերահաստատած է, յստակ բանաձեւումով, որ «ոչ մէկ օտարական կամ այս օրէնքներով արգիլուած ոեւէ այլ ոք կրնայ Հնդկիքի մէջ գործել ու առեւտուր ընել, ոչ ալ այնտեղէն դէպի այս թագաւորութիւնները (Սպանիա. – Վ. Մ.) կամ այլուր, կամ սեփականատէր ըլլալ այնտեղ, եթէ մեր կողմէ արտօնագիր չունի»⁵⁴: Սակայն, օրէնքը խախտելու, ինչպէս եւ խախտած օրէնքը վերականգնելու միջոցներ կային միշտ: Ըստ 1546ի որոշումնագրի մը, composición («սրբագրութիւն») անունով վճարումը թոյլ կուտար, որ ապօրինի կերպով Ամերիկա անցած օտարականներ իրենց կարգավիճակը օրինականացնէին⁵⁵: Օրինական կաշառքի այս տեսակը բաւական տարածուած էր ԺԵ. դարուն, երբ նիւթականի կարօտ սպանական կայսրութիւնը դրամական աղբիւրներու հետամուտ էր:

Սպանիոյ նման պետութիւն մը, որ կաթողիկէ հաւատքի մոլեռանդ հետամուտ էր, պիտի չարտօնէր, որ օտար համայնքներ գոյութիւն ունենային իր տարածքին, բացի եթէ կաթողիկէ ըլլային: Հետեւաբար, այս շրջանին իրենց անուններով կամ գործերով Ամերիկայի մէջ յայտնի կամ ոչ յայտնի հայերուն մեծագոյն մասը իրական թէ երեսանց կաթողիկէ պէտք է ըլլային: Արդարեւ, Նոր Զուղայի առեւտրական ցանցի ոսկեղարուն, անսպասելի չէր հայազգի վաճառականներու երեւումը Ամերիկայի մէջ, թէկուզ եւ չնչին թիւով: Ինչպէս գրած է Ալիշան, «աստուստ եւ անդր չմնաց մեզ տեղի հետ կրթելոյ ամենահաս վաճառականաց մերոց, բայց եթէ հեռացեալ յերեսաց հնոյ երկրագնդի՝ ի Նոր Թեւակոխիցեմք, ապաստանեալք ի նաւ Սպանիացոց, Պորտոգալաց եւ այլոց պետութեանց Եւրոպեացոց, յորոց աշխարհս դեգերէին մերազնեայք (...) եւ բնական իմն էր շահասիրաց մերոց եւ

54 GRACIELA SWIDERSKI, JORGE LUIS FARJAT, *La inmigración*, Buenos Aires, 1999, p. 48.

55 MAGNUS MÖRNER, *Adventurers and Proletarians: The Story of Migrants in Latin America*, Pittsburgh and Paris 1985, p. 6.

բնածին վաճառականաց՝ հետեւել նոցա ընդ ոչ բնական ինքեանս ծովային շաւիղս (...)»⁵⁶:

1617-1619ին Փերու ապրած կարմեղեան միաբան Հ. Անթոնիոյ Վասքէս տէ Էսպինոսա, որ սպաներէն գրած է մինչեւ 1929 անյայտ մնացած Ամերիկայի նկարագրութիւն մը, հաստատած է, որ այդ ժամանակաշրջանին 23 իտալացի, գորսիքացի եւ Ֆլաման կը բնակէր Լա Փլաթայի մէջ, ոչ հեռու Փոթոսիի (Պոլիվիա) աշխարհահռչակ արծաթի հանքերէն, որոնք հազարաւոր մարդիկ հրապուրած էին թանկարժէք մետաղներու հարստութեան մասին իրական կամ առասպելական պատմութիւններով⁵⁷: Լատիներէն գրուած ուրիշ նկարագրութիւն մը, որ Ղուկաս Խարբերդցիի կողմէ թարգմանուած է ԺԸ. դարուն՝ «Սահմանագրութիւն նոր Ամերիկայի մասին որ ել ասի, նոր Աշխարհ եւ Ենկի Տիւնեայ՝ ըստ այլագգացն լեզուն» խորագրով, Փոթոսիի եւ հետագային Չուքիսաքա եւ Չարքաս անուններով ծանօթ Լա Փլաթայի մասին (այժմ՝ Սուրէ, Պոլիվիոյ երկու մայրաքաղաքներէն մէկը) կը հաստատէր. «Որ եւ ոչ է հեռի յայսմանէ տեղոյ հանգն արծաթոյ, որ եւ գկնի սակաւաց եւս յաւելին, որք եմ ի Փօթոս, տասնեւութ միլ ի Փլաթայ գիւղէն: Արդ, այս գիւղս է փոքրիկ եւ ունի զհանգս արծաթոյ առատապէս, վասն զի հարիւր տրամ հողոյ ելանէ ուրսուն տրամ մաքրագոյն արծաթ, որ եւ ի յայլ տեղիս անլսելի է»⁵⁸:

Սպանացի կրօնաւոր Ֆեռնանտոյ տէ Մոնթեսինոս, որ 1628-1643 թուականներուն Փերու, Պոլիվիա եւ Չիլէ ապրած է, անտիպ ձգած է Փերուի պատմութիւն մը, որ մասնակիօրէն հրատարակուած է անոր մահէն աւելի քան երկու դար ետք, իսկ ամբողջութեամբ՝ 1930ին: Հոն անցողակի նշած է, թէ «(...) Ամերիկայի մէջ նանչցայ եւ տեսայ յոյներ, գերմանացիներ, հունգարացիներ, հայեր, անգլիացիներ, ֆրանսացիներ, հոլանդացիներ եւ

56 Ա.ԼԻՇՄԱՆ, Սիսական, էջ 471:

57 P. ANTONIO VÁZQUEZ DE ESPINOSA, *Compendio y descripción de las Indias Occidentales*, Madrid 1969, p. 430.

58 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Յ., Ղուկաս Խարբերդցիի եւ «Սահմանագրութիւն նոր Ամերիկայի» աշխատութիւնը, ի «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1994, 3, էջ 141:

մաւրեր, եւ իմացած եմ, որ նոյնպէս թուրքեր եղած են, որոնք հարստութիւններով մեկնած են եւ ապա իմացուցած՝ սպանացի գերիներու միջոցով»⁵⁹: Մոնթեսինոս պաշտպանած է իրմէ առաջ այլ գրիչներու կողմէ յառաջ քաշուած տեսակէտը, որ աստուածաշնչական Օֆիրը գտնուած է Ամերիկայի մէջ եւ որ աշխարհի վերաբնակեցումը սկսած է Հայաստանէն: Հետեւաբար, կասկածէ դուրս է, որ ան լիովին ընդունակ էր հայերն ու թուրքերը իրարմէ զանազանելու, ինչ որ աւելի արժանահաւատ կը դարձնէ անոր հաստատումը:

Մոնթեսինոսի ժամանումէն տարի մը ետք, 1629ին, Լատին Ամերիկայի յականէ յանուանէ յիշուած առաջին հայը յայտնուած է Լա Փլաթայի մէջ: Նարսիսոյ Պինայեան Գարմոնա հրատարակած է ամուսնական փաստաթուղթ մը, ուր գիւղի հանրային նօտար Փետրոյ տէ Թոռէս 23 Դեկտեմբեր, 1629ին կը յայտարարէր «(...) Ըստ Մայր [իմա՝ Կաթողիկէ Վ.Մ.] Եկեղեցւոյ կանոններուն, Հայաստանի Երեւան քաղաքի բնիկ եւ այս Լա Փլաթա քաղաքը բնակող Jácome Armenio ամուսնացուցի յիշեալ քաղաքիս բնիկ Գաթալիմա Ռոտրիկէսի հետ» («casé según orden de la Santa Madre Yglesia a Jacome Armenio, natural de la ciudad de Ereban en Armenia y residente en esta de La Plata, con Catalina Rodríguez, nativa de esta dicha ciudad») ⁶⁰: Քանի որ Էսպինոսա հայերու ներկայութիւնը յիշած չէր 1617-1619ին, պէտք է ենթադրել, որ Յակոբ Հայը (Jácome Armenio) բնակութիւն հաստատած է Լա Փլաթայի մէջ 1620ական թուականներուն: Ան կրնար ծնած ըլլալ Երեւան ու վերաբնակած՝ Նոր Զուղա, ուր երեւանցի ընտանիքներ համանուն թաղամասը հիմնած էին 1604-1605էն ետք, կամ պարզապէս ծնած ըլլալ այդ թաղամասին

59 FERNANDO DE MONTESINOS, *Memorias antiguas historiales del Perú*, in *La Revista de Buenos Aires*, diciembre de 1869, p. 535-536: Արդէն 1607ին հայ աշխատաւորներու խումբեր կային ապագայ Միացեալ Նահանգներու Վըրճինիա նահանգի ձէյզմթաուն քաղաքին մէջ, իսկ 1619ին, John Martin ye Armenian (Յովհաննէս դի Մարտիրոս)՝ անունով ծանօթ առաջին հայը, Պարսկաստան եկած (հաւանաբար՝ նոր ջուղայեցի), ծխախոտ կը մշակէր նոյն քաղաքին մէջ, որ անգլիական առաջին մնայուն գաղութն էր Նոր Աշխարհի մէջ:

60 Լուսանկարչական օրինակը տե՛ս NARCISO BINAYÁN CARMONA, *Entre el pasado y el futuro: Los armenios en la Argentina*, Buenos Aires 1996, p. 56:

մէջ: Թերեւս յարաբերութիւն ունենար Սելիլլայի հայ վաճառականներու հետ՝ արծաթի ձեռքբերման գործով:

Գատիսի հայերու կապը լատինամերիկեան վաճառականութեան հետ հիմնուած է աւելի ամուր ապացոյցներու վրայ: 1664ին, Մկրտիչ որդի Յովհաննէսի առեւտրական կապեր հաստատած էր «Նոր Հնդկիկ»-ի (India Nova) հետ⁶¹: Օգոստոս 1669ին, սպանացի վաճառական Խուան Մարթին Տորի յայտարարութիւն մը արձանագրած է Գատիսի մէջ, ըստ որուն «ազգով հայ» (“de nación armenio”) Sebastian de Juanes (դի Յովանէս) պարտաւորութիւնն ու ստանձնած էր 700 փետոյ վճարել իրեն՝ ի դիմաց հիւսուածեղէններու, զորս ան վաճառած էր պարտքով՝ իր եւ Լիոնի Locher et Cherer ընկերութեան անունով: Պարտքով վաճառքները միայն կը կիրարկուէին Ամերիկա ղրկուելիք կեպաններուն պարագային⁶²:

Լատին Ամերիկա հաստատուած անունով ծանօթ երկրորդ հայը նոյնպէս Յակոբ կը կոչուէր՝ 1685ի Գատիսի նուիրատուութեան մասնակիցներէն Juan Bautista Jacomeն, որուն հայկական անունը Թերեւս Մկրտիչ դի Յակոբ էր, քանի որ ստորագրած էր Juan Bautista de Jacome, թէեւ հօր անունը Յակոբ չէր:

Փերուի մայրաքաղաք Լիմայի մէջ, ուր խանութ մը ունէր, 1699ին Jacome ազնուական ծագման վկայութեամբ մը ներկայացուցած է պատկան իշխանութիւններուն: Ութ վկաներ (հինգ սպանացի եւ երեք հայ) հաւաստած են անոր յայտարարութիւնները⁶³:

Ըստ փաստաթուղթին, հայցողը ծնած էր 1671ին, Երեւանի մէջ, ուր երեք հայ վկաները ճանչցած էին զինք, թէեւ այս պարագային խօսքը վստահաբար Նոր Զուղայի Երեւան թաղամասին մասին էր: Ան Սպանիա եկած էր հօր՝ Juan Jacome de Thomasի հետ տասը տարեկանին: Ընտանիքի միւս անդամներէն էին մայրը՝ Մարիա Դիլան, եւ եղբայրները՝ Jacome de Asucar y Garrafa (1671ի

61 ԱԼԻՇԱՆ, Միսակաճ, 62- աշխ., էջ 471:

62 CARRASCO GONZÁLEZ, *Comerciantes y casas de negocios*, op. cit., p. 70.

63 Այս փաստաթուղթին բովանդակութիւնը ընդարձակօրէն ներկայացուած է Ն. Պինայեան Գարմոնա: St'u BINAYÁN CARMONA, *Entre el pasado y el futuro*, op. cit., pp. 59-61:

եւ 1685ի Jacome de Zucar) եւ David de Asucar (1671ի David de Zucar), որոնք Գատիսի Սուրբ Մարիամ մատրան խճանկարներուն նուիրատու «Շաֆարի որդի» եղբայրներէն երկուքն էին: Հետաքրքրական է նշել, որ անոնց մականունը դարձած էր Asucar, որ սպաներէն azúcar («շաֆար») բառի ուղղագրութիւնն էր մինչեւ ԺԹ դար: Անշուշտ, առկայ տուեալները թոյլ չեն տար բացատրել, թէ ինչպէս վերոյիշեալ Juan Jacome de Thomas (հմտ. Յովհաննէս Յակոբ դի Թովմաս) անունով հօր զաւակները «Շաֆարի որդի» կը կոչուէին, եւ թէ ինչո՞ւ երրորդ եղբայրը՝ Պօղոս, յիշուած չէ, բայց դժուար է ենթադրել, որ 1670-1680ական թուականներուն նոյն անուններով (հմտ. Jacome de Zucar/Asucar, David de Asucar/Zucar, Juan Bautista Jacome) տարբեր անձեր գոյութիւն ունենային Գատիսի փոքրամիջ համայնքին մէջ:

1620ի օրէնք մը, որ Հնդկաց Օրինագիրքին մէջ ընդգրկուած էր 1681ին, հաստատած էր, որ օտար ծնողներու զաւակները, որոնք տասը տարուան կեցութիւն ունէին Սպանիոյ մէջ, Ամերիկայի մէջ աշխատելու իրաւունք ունէին⁶⁴: Հետեւաբար, 1681ին Սպանիա հասած Juan Bautista Jacome, որ խանութ մը ունեցած է Գատիսի մէջ, իրաւասու էր Նոր Աշխարհ հաստատուիլ ու աշխատիլ 1691էն սկսած:

Ան նախ անցած էր Մեքսիքոյ, ապա Փանամա եւ Փորթո-պելլոյ նաւահանգիստները՝ Փանամայի նեղուցին վրայ: Ամերիկայի հարստութեան փոխադրումի ճամբաները փոխուած էին: ԺԷ.-ԺԸ. դարուն հանգուցային կէտը դարձած էր Հաստատ երկիրը (Tierra Firme), այսինքն, Փանամայի նեղուցը՝ Փանամա եւ Երբեմնի Նոմպրէ տէ Տիոս (Nombre de Dios) քաղաքներով Ատլանտեան եւ Խաղաղական ովկիանոսներուն վրայ, ուրկէ ոսկին ու արծաթը Հաւանայի ճանապարհով տարեկան նաւախումբով Սպանիա կ'առաքուէր՝ ռազմական նաւերու հսկողութեան տակ:

«Սահմանագրութիւն Նոր Ամերիկայի»-ի մէջ կատարուած է հետեւեալ նկարագրութիւնը. «Եւ Հաստատ երկիրն պարունակէ գաղափա Փանամա, ծովն Տէլզուր [Del Sur] կամ Խաղաղականին առակցեալք եւ մօմոէտիփոս [= մոմոէտիփոս] հիւսիսային ծովուն ա-

64 BUSTOS FERNÁNDEZ, *Cádiz en el sistema atlántico*, op. cit., p. 166.

ռակցեալ: Որ ինչ ի Փէռ[ու]վիայէ [Peru] եւ Քիլէ [Chile] եւ ընդհանուր այն արեւմտական յամերիգայի ամիոյն ի Սպանիա գնան: Այն ամենայն ի Փանամայիտէ քաղաքն ժողովի եւ քանապարհաւ մղի առ Նումնէֆէփիո [= Nombre de Dios], եւ պիտի ընկալեալ նաւուցն՝ տարեալ լինի ի Հաւանամ: Եւ անտի յետոյ զօրաժողովք լինին, որ միանգամ ի տարուցն նաւն ելանէ ի Սպանիա գնալ»⁶⁵:

Jacomeի երեք հայ վկաներն էին կաթողիկէ կրօնաւորներ Հ. Բենեդիկտոս Բագումենց (Benito Pasón, ծն. 1639էն առաջ) եւ Հ. Ստեփանոս Շիրան (Esteban Jirán, ծն. 1653ին) եւ աշխարհական Պետրոս Յովհաննէս (Pedro Juan de Armenia, ծն. 1629էն առաջ): Բագումենց հայերէն ստորագրած է, իսկ Պետրոս Յովհաննէս անգրագէտ էր:

1625ին, Ամերիկայի գծով Սպանիոյ թագաւորութեան խորհրդատուական եւ վարչական մարմինը՝ Հնդկաց Խորհուրդը (Consejo de Indias), Սեւիլլայի Առեւտրական Տան հրահանգած է թոյլ չտալ Խորհուրդէն արտօնագիր ստացած հայ եւ յոյն կրօնաւորներու, որ Ամերիկա անցնին ողորմութիւն հաւաքելու՝ Հայաստանի եւ Յունաստանի մէջ քարոզչութիւն ընելու եւ դաւանափոխութիւն յառաջացնելու նպատակով⁶⁶: Փիլիպպոս Գ. թագաւոր (1621-1665) յաջորդ քայլը առած է Դեկտեմբեր 1634ին: Հաշուի առնելով Սուրբ Տեղեաց կաթողիկէ կրօնականներու բողոքները, որոնք կը գանգատէին, թէ Ամերիկայի մէջ հաւաքուած ողորմութիւնները կը գործածուէին անոնց դէմ դատ բանալու եւ հալածանքներ յարուցելու, թագաւորը հրահանգած է «թող արտօնագրեր չտրուին յոյներու, հայերու, կամ Սինայի վանականներու [no se den licencias á los Griegos ni Armenios, ni Monges del Sinay]», որպէսզի ողորմութիւն հայցեն Սուրբ Տեղեաց անունով կամ որեւէ կեղծ նպատակով, նոյնիսկ եթէ իրենց մեծաւորներէն հրաման ունենան, պահանջելով, որ Ամերիկայի իշխանութիւնները

65 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Ղուկաս Խարքերդցի, նշ. աշխ., էջ 138: Բագումաթիւ անուններու պարագային, քարգմանիչը լատիներէնի հայցականի –am մասնիկը պահած է (օր. Havanam, Panamam):

66 HERNÁN G. H. TABOADA, *Extrañas presencias en las Indias: Los otros mediterráneos*, in «Revista de Historia de América», 144, 2011, p. 59.

ըը հաւաքեն գոյութիւն ունեցող բոլոր արտօնագրերը⁶⁷: Յոյն եկեղեցին փոխվրէժի գործունէութեան ձեռնարկած է ընդդէմ Փռանկիսկեան միաբանութեան Սուրբ Տեղեաց մէջ, միաժամանակ Փիլիպպոս Գ.ի կողմէ Յիսուսի գերեզմանին վրայ դրուած լամբարը հանել տալով: Այս պատճառաբանութիւններով, Մարիանա Խնամակալ թագուհին արգելքը վերահաստատած է Յունուար 1675ի օրէնքով, որ հրահանգած է Առեւտրական Տան եւ դատական իշխանութիւններուն, որ ոեւէ յոյնի կամ հայու չթոյլատրուի Ամերիկա անցնիլ որեւէ պատրուակով, նոյնիսկ «եթէ ինծմէ արտօնագիր ունենան Հնդկաց մէջ ողորմութիւն խնդրելու»: Ան աւելցուցած է, որ «կղզիներու եւ ցամաքամասի բոլոր թագաւորութիւններուն եւ նահանգներուն մէջ, ուր որ յոյներ եւ հայեր կրնան անցած ու մտած ըլլալ [adonde pareciere aver pasado, é introduciéndose Griegos, y Armenios], պէտք չէ որ արտօնուին որեւէ պատրուակով խնդրել ողորմութիւն իրենց կամ այլոց համար, նոյնիսկ եթէ ըսեն, թէ քահանաներ են, ինքնուրակներ եւ կաթողիկէներ, կամ այդ նահանգներուն մէջ մտնելու արտօնագրեր տրուին, իսկ անոնք որոնք տրուած են, պէտք է հաւաքուին, ինչպէս եղած էր, ինչ կը վերաբերի այդ թագաւորութիւններուն»⁶⁸:

Միայն դոմինիկեան միաբանութեան կրօնաւորները, որոնք Նախիջեւանի կաթողիկէ թեմին մէջ գործուն էին 1670ական թուականներու վերջերէն, արտօնութիւն ստացած են Նոր Աշխարհ մեկնելու: Այսպէս, երկու անանուն հայ դոմինիկեաններ յիշուած են Փերուի մէջ, 1680ին, որպէս նուիրատուութիւն հաւաքողներ⁶⁹:

1692ին, Արեւելեան Հնդկիքէն իրենց վերադարձին, Բագումենց եւ Շիրան հայերը փոթորկալից օվկիանոսի մը հանդիպելով, կորսնցուցած էին իրենց հաւաքած նուիրատուութիւնները

67 *Recopilación de leyes de los Reynos de las Indias*, tomo primero, Madrid 1791, p. 169.

68 *Autos acordados, antiguos y modernos, del Consejo*, Madrid 1723, p. 97-98.

69 ALMUDENA CAVESTANY BASTIDA, *Contribución a la bibliografía de las lenguas aymará y quichua*, in «XXXVI Congreso Internacional de Americanistas: Actas y Memorias», vol. 3, Sevilla 1966, p. 567.

րուն մեծ մասը⁷⁰: Հնարաւոր է, որ այնուհետեւ հանգանակութեան նոյն առաքելութեամբ մեկնած ըլլան Արեւմտեան Հնդիկը, որոշ ժամանակ անցընելով Լիմայի մէջ, ուր հանդիպած էին Jacomeին⁷¹:

Ոչ-հայ վկաներէն մէկը՝ Փետրո տէ Նորիէկա, որ նոյնպէս Գատիսէն էր, վկայած է, որ «մանկութենէն ծանօթ էր հայ ազգի մարդոց, որոնք այդ ֆաղափի բնակիչներուն շարքին համարուած էին քրիստոնէայ, կաթողիկէ, Հռոմի հետեւորդներ եւ շատ լաւ գընահատուած, եւ միշտ պարկեշտ գործերու համբաւ ունէին, եւ վարկի ու ապրանքներու որակի պարագային առաջիններէն էին, ու հակառակ ոչինչ լսած էր»⁷²:

1700ի փաստաթուղթէ մը յայտնի է, որ Jacome ամուսնացած էր սպանացի կնոջ մը՝ Մարիա Ռետրուէխոյ Սարաւիայի հետ: Յարդ տրամադրելի վերջին փաստաթուղթին մէջ (1730), յիշուած է դստեր անունը՝ Իսիտորա Անա տէ լա Ռոսա Խաքոմէ Օլիվարէս⁷³:

Գրեթէ նոյն ժամանակ՝ Դեկտեմբեր 1728ին, անանուն հայ մը իբրեւ նաւու տնտես մեկնած է Գատիսէն դէպի Ամերիկա: Նոր Զուլայէն ըլլալը, անշուշտ, սոսկ ենթադրութիւն կրնայ ըլլալ: Նաւը Հասարակած գիծէն անցնելով, տեղի ունեցած է աւանդական տօնախմբութիւնը. ճամբորդներն ու անձնակազմը փրկագին պէտք է վճարէին «Գիծի նախագահ»ին, որ կը մարմ-

70 Ա.Լ.ԾԱՆ, *Սիսական*, 62. աշխ., էջ 401:

71 Փռանկիսկեան ֆարոգիչ Հ. Պետրոս Ղոռան Զահկեցի 1720-1722 Սպանիա շրջած է, իսկ 1722-1723ին՝ Փորթուկալ, ուրկէ Յուլիս 1723ին ցաւալ ելած է դէպի «Նոր Հնդստան». «(...) Մինչեւ Թ (9) օրումն հասանք Կանարիայ (կղզին). մէկ օրէն յետն էլ երկիր չի երեւաց, մինչեւ Փորթ Լիքիֆո (Porto Ricco). վերջն ԿԵ (օրումն) հասանք Հնդքստան (յԱմերիկա). առաջի ֆաղափն Լայ վերայ Գրուգ: / Ես ֆր. Պետրոս Ղոռան եւ Զվանն Պրէքիկայթօր գնացի Նոր Հնդքստան. մնացի դեղն Գ (3) տարի» (Ա.Լ.ԾԱՆ, *Սիսական*, 62. աշխ., էջ 405): Սկսելով վերագրուելն, հաւանական է, որ ան հասած ըլլայ մինչեւ Փետրո:

72 Մէջբերումը տե՛ս BINAYÁN CARMONA, *Entre el pasado y el futuro*, op. cit., p. 60:

73 Idem, p. 61.

նաւորէր ծովու աստուած Նեպտունը, այլապէս՝ բարձրագոյն կայմէն ջուր կը նետուէին պարանի մը կապուած: Ճամբորդներէն մէկը՝ Հ. Գայեթանոյ Գաթանէոյ, յիսուսեան կրօնաւոր մը, նամակի մը մէջ պատմած է, թէ «Գիծի նախագահ»ը «հաստատուածէն աւելի քարճր տուգանքի մը դատապարտեց նաւուն տնտեսը, որ շատ գէր հայ մըն էր, տաճարէնէն շատ տառապող, որովհետեւ կուրծքը բաց ներկայացած էր, ինչ որ յարգանքի պակաս համարեցին: Եւ քանի որ սափրիչը կանոնաւորապէս չէր պատասխաներ կամ կը մրթմրթար տուգանքին մասին, նախագահը զայն դատապարտեց ջուր նետուելու, այսինքն միւսին (հայուն. – Վ. Մ.) պէս ծովը սուզուելու, եւ վնիւրը արդէն կը գործադրուէր, երբ քանի որ հիւանդապահ ըլլալը հաստատուած էր ու, հետեւաբար, նաւուն օգտակար, ներումի արժանի նկատուեցաւ»⁷⁴:

Նաւը ուղղուած էր դէպի հարաւ: Մոնթէվիտէոյ ժամանած է 9 Ապրիլին, իսկ Պուէնոս Այրէս՝ 19 Ապրիլ, 1729ին: Դժբախտաբար, Գաթանէո չէ յիշած հայ տնտեսին անունը (որ, կ'ենթադրենք, պէտք է վերապրած ըլլայ «գիծը անցնելու» ծիսակատարութեան), ոչ ալ անոր ճակատագիրը նաւուն ժամանումէն ետք: Այսուհանդերձ, ան առաջին հայն էր, որ ոտք դրած է Ուրուկուայի եւ Արժանթինի ներկայ հողամասին վրայ⁷⁵:

74 *Buenos Aires y Córdoba en 1729 según cartas de los padres C. Cattáneo y C. Gervasoni S. J.*, Buenos Aires 1941, p. 52.

75 Եղիշէ Սարբանկացի (Eliseo di Sarbanga) անունով հայ ֆանապարհորդ մը 1607-1608ին ենթադրաբար հասած է ամերիկեան ցամաքամասի ծայրագոյն հարաւը՝ Հրոյ Երկիր, եւ անոր յունարէնի թարգմանուած ուղեգրութիւնը լոյս տեսած է իտալերէն, 1609ին (*Aviso curiosissimo del fortunato camino di don Eliseo da Sarbanga paleologo armeno verso la terra di vista, incognita o del fuoco*, Gratiadio Ferioli, Milan 1609, 15 pp. շնորհակալ ենք Ս. Ասլանեանին, որ Ֆիբեցեի կեդրոնական գրադարանի ֆարտին պատենը հայթաթած է): Ուղեգրութիւնը վերատպուած է 1882ին՝ արեւմտահայերէն անտորագիր (հաւանաբար՝ Ալիշանի ձեռամբ) թարգմանութեամբ աւրեթեր («Ճանապարհարդութիւն Տէր Եղիշէ Սարբանկացու, հայ հմախօսի», Բագմաւէլ, Փետրուար 1882, էջ 212-216): Քննական գրախօսական մը, գոր հաւանաբար հեղինակած է իտալացի հայագէտ Էմիլիո Թեզա, մերժած է այդ ֆանապարհորդեան հնարաւորութիւնը (տե՛ս *Note geografiche di E.T.*, in «Bollettino della Società Geografica Italiana», Dicembre 1883, p. 908-10): Ժամանակին

Նոր Զուղայի հայոց արկածախնդրությունը դէպի Արեւմուտքի հեռավոր տարածքները բազմաթիւ էջերուն ցարդ հասանելի ամբողջութեան մէկ պատկերը փորձած ենք ուրուագծել այս ուսումնասիրութեան մէջ, այն համոզումով, որ ան կրնայ մեկնակէտ հանդիսանալ ապագային նորանոր բացայայտումներու՝ արխիւային թէ տպագիր նիւթերու քննութեամբ:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

պատումը մտացածին նկատուած է. տե՛ս ARTURO GRAF, *Miti, leggende e superstizioni del Medio Evo*, vol. I, Torino 1892, p. 192-193, իսկ մեր օրերուն՝ DANIELE GOMARASCA, *La biblioteca manoscritta di Giovanni Pietro Italiano: aggiornamento culturale e sogno enciclopedico*, in EDOARDO BARBIERI – DANILO ZARDIN, (edit), *Libri, biblioteche, e cultura nell'Italia del Cinque e Seicento*, Milan 2002, p. 303: 1665ին, պատումը միաձուլուած է ուրիշ պատումի մը, որ Նոր Զուղայի բարբառի թարգմանուած է Զմիւռնիոյ մէջ: Ձեռագիրը պահպանուած է Երեսմի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանին մէջ ու հրապարակուած՝ երկու տասնամեակ առաջ, Ալիշանի հրատարակութեան հետ միասին: Տե՛ս ԶՕԲԱՆԵԱՆ, «Տէր Եղիշէ Սարբանկացու», էջ 105-157: 1665ի շարադրանքը կը խօսի ոմն Բարդամ Պալալկեցիի մասին, որ «Փրանկեար Սարբանկ դի Բալալակաւ Արմէնի» անունը կը կրէր եւ «Փրանկեար Բարդամին անունն Դօն էգէլէ ան գրել»: Եզրափակիչ պարբերութիւնը կը յայտնէ. «Որ էս է [7] հոգուս Ա [1] Դօն էգէլին է ելել, որ Բարդամն է, եկել այ Ըսպանիայ թագաւորէն ասկար ու ետրադ յիմք առել, որ քնան տեղն գափրեն: Անցեալ գարունին խմար տառցել են, որ ալտայ տեղն են, էնտոնց մեծաւորն, հօմ առողն Պալալկեցի Բարդամն այ»: Ասիկա թոյլ կու տայ ենթադրել, որ Բարդամ, գլխաւորելով սպանացի զօրականներու խումբ մը, Հրոյ Երկիր վերադարձած է երբ թարգմանութիւնը իր աւարտին կը հասներ 1665ի աշնան: Այս մասին յաւելեալ փաստեր չկան, ոչ ալ լրացուցիչ աղբիւր մը: Համեմատութիւնը ցոյց տուած է, որ անանուն թարգմանիչը 1609ի իտալերէն տեղեկութիւններուն մեծ մասը, որոշ փոփոխութիւններով եւ թիւր մեկնաբանութիւններով, միահիւսած է նոր պատումին մէջ, այնպէս ինչպէս Սարգիս արեղայի ուղեգրութիւնը ընդգրկած էր դար մը առաջ նոյն շրջանները մամբարդած Մարտիրոս Երզնկացիի ուղեգրութեան հատուածներ (ԽԱԶԻԿԵԱՆ, «Սարգիս արեղայի ուղեգրութիւնը», էջ 129-130): Այս միաձուլումը կրնայ յաւելեալ փաստ մը նկատուիլ 1665ի պատումին արժանահաւատութեան ի նպաստ, անկախաբար այն իրողութենէն, թէ 1609ի իտալերէն պատումը հնարովի էր կամ ոչ:

Summary

NEW JULFA ARMENIANS IN SPAIN AND SOUTH AMERICA (SEVENTEENTH-EIGHTEENTH CENTURIES)

VARTAN MATIOSSIAN

The expansion of New Julfa merchants had a worldwide scope in the seventeenth century. In the Far East, one can remember Hovhannes Jughayetsi and his travels to Nepal and Tibet around the 1680s, of which he left tangible proof in his ledger book. At the same time, the teacher Kostandin Jughayetsi wrote his treatise on commerce (published in 2020), in which he mentioned scores of places reached by his fellow citizens. Among them he listed Spain and “Yeni Dunia” (New World), in the Far West.

It is hardly a coincidence that Martin the Armenian, the very first one mentioned by name in North America (1619), was from Persia and probably from New Julfa. We have every reason to think that the first Armenian mentioned by name in South America ten years later (1629), marrying a local from present-day Bolivia, was also from New Julfa, even if he is said to have been born in Erevan. (One of the neighborhoods of New Julfa was named Erevan.) He was called Jacome (Hakob) the Armenian.

By 1660 a small but noticeable Armenian community coming from New Julfa started settling in Cadiz, the main Spanish port and doorstep to and from the New World. There were scattered Armenians, or perhaps small groups in other cities of Spain, such as Seville, since an edict by King Charles II expelled them from the country in 1685, although the community of Cadiz was spared.

The article outlines and contextualizes the Armenian presence in Cadiz and Seville, and its ramifications in South America, gathering all references available so far.